BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series

No. 183.

(GOPA'LA TA'PANI')

OF THE

ATHARVA VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF VIS'VES'VARA.

EDITED BY

HARACHANDRA VIDYA'BHUSHANA AND

VISVANA'THA S'A'STRI'.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE GANES'A PRESS.

1870.

श्रीगोपालतापनी।

नाम्नाथर्वणोपनिषत्

विश्वेश्वर-पण्डित-विरचित-टीका सहिता।

श्रीलश्रीयुक्त

आसियाटिकसोसाइटीनामकसमाजानुमत्या

श्रीहरचन्द्रविद्याभूषणेन श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा च

यथामति परिसंस्कृता।

कलिकाताख्यमहानगरे

नवीनयन्त्रे मुद्रिता।

संवत् १९२७।

विज्ञप्तिः।

——0*0——

इह खलु सर्व्वजनप्रसिद्धा गर्भोपनिषदाद्या आथर्व्वणीयाः परमपुरुषार्थापरनामधेयनिःश्रेयसैकसाधनीभूताः बह्व्य उपनिषदः समुपलभ्यन्ते, तासामियं श्रीगोपालाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयन्ती विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवती सर्व्वोपनिषद्मौलिमण्डनमहामणिरिव सार्व्वज्ञ्यपरिपूर्णत्वानाद्युपलब्धिस्वातन्त्र्यापतिहतप्रवृत्त्यनन्तकार्य्यारम्भकशक्तिमतो भगवतः श्रीगोपालस्य स्वरूपरूपलीलाकारणादिकमशेषेण प्रद्योतयन्ती भवसन्तापसन्तानशातनी श्रीगोपालतापनी श्रुतिः गुर्ज्जरादिदेशपरम्परासुप्रसिद्धपराशरगोत्रसमुद्भूतमहीदेवसम्प्रदायसम्माथर्व्ववेदैकदेशस्वरूपिण्यां पिप्पलादशाखायां समालोक्यते स्म। अतः पिप्पलादशाखान्तर्निविष्टतया पिप्पलादशाखीयेयमिति सर्व्वेषां प्रामाणिको व्यवहारः।

इयम्बाविश्रान्तश्रीगोपालाख्यपरब्रह्मभजनरसनध्यानादिभिः समुद्भूतापरिमिताभिप्रेतपरमप्रेमभाजनानामुत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रित्य पर्य्युपासकानां श्रद्धधानानां निगूढतत्त्वावकलनपरायणानां भक्तानां प्राकृतगुणातीतसर्व्वान्तर्य्यामिपरब्रह्मोपासनया विध्वस्तसमस्तदुष्कृतानां स्फटिकोपलवदतिस्वच्छानि मनांसि अलौकिकानन्दसरसीषु निमज्जयन्ती, समस्तवेदार्थसारसङ्ग्रहभूतं दुर्व्विज्ञेयार्थं भक्तजनान् ग्राहयामास।

मिथ्योपलब्धिप्रादुर्भूतवासनासंघातसमुल्लसितजगदारोपनिदानीभूताव्यक्तात्मकाविद्यातच्छक्तिसमुज्जृम्भितानर्थसार्थसमूलोन्मूलकत्वेन,ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजोभिः सम्पन्नः सदा स्वां मायां तमोरजःसत्त्वात्मिकां वैष्णवीं मूलप्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि देहवानेव जात इति साधारणावधार-

यगोचरीभूतस्य वस्तुतः देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नसच्चिदानन्दस्वरूप-श्रीकृष्णाख्यपरब्रह्मणोऽभिव्यञ्जकतया चास्याः ब्रह्मविद्येति समाख्या सर्व्वजनसाधारणी निराबाधैव ।

अस्याष्टीकात्रयमेतस्यां कलिकाताख्यमहानगर्य्यां परिदृश्यते । आद्या यथाश्रुतग्रन्थानुसारिणी विद्वज्जनमानसानन्दिनी दुरवगमपङ्क्तिरहिता सुविस्पष्टपदोपेता पण्डितवरश्रीविश्वेश्वरप्रणीता ।

द्वितीया तु पुनः पण्डितशिरोमणिना नारायणेन रचिता । दीपिकाख्या यदीया कृतिःवासुदेवोपनिषद्गोपीचन्दनोपनिषदाद्यासु बह्वीषूपनिषत्सु समुल्लसति । अपरा गोस्वामिवंशावतंसाशेषशेमुषीसमासादितविविध-शास्त्रसिद्धान्तविचक्षणैर्जीवगोस्वामिभिर्व्विरचिता ।

असत्यामुद्रणायामेतस्याः संविज्ञानं सहजतः साधारणानामैव भ-वितुमर्हतीति कलिकाताख्य महानगरीस्थासियाटिक्सोसाइटीपदा-भिधेयप्रधानसमाजेनासियानाममहाभूखण्डीयप्राचीनतत्त्वानुसन्दधद्भिरेतां मुद्रापयितुमाज्ञापितोऽस्मि । ततस्तापनीयसमीचीनपाठस्यावदिधीषुणा प्रभतं प्रयासमुररीकृत्य पुस्तकान्तराणि पञ्च समाहृत्य तत्तदीयविभिन्नप्राय पाठपरिपाटीमवलोक्य यावानेव पाठो लघीयस्या मनीषया सम्यगवधा-रितस्तावानेव प्राधान्येनात्र मुद्रितः, पुस्तकान्तरीयपाठप्रभेदास्तु पत्रा-णामधः सूक्ष्मतरैरक्षरैर्मुद्राङ्किताः । समाहृतपुस्तकानामेकं नवीनं परि-शुद्धप्रायं कलिकाताख्यमहापत्तनावस्थायिनः श्रीयुतबाबुराजेन्द्रलालमि-त्रमहोदयादधिगतं,द्वितीयं प्राचीन मपरिशुद्धं तत्रत्यसंस्कृतपाठशालातः, तृतीयमपरिशुद्धं नूतनं काशीधामवासिबाबुश्रीहरिश्चन्द्रतः प्राप्तं, चतुर्थं मदिशुद्धं । नविनं तत्रत्यबाबुश्रीशीतलप्रसादतः, पञ्चमन्तु प्राचीनप्रायं टीकाविकलितं कलिकातासंस्कृतपाठशालाध्यापकश्रीराममयतर्करत्नात्स मानीतं, एतेषां प्रभेदार्थं क्रमेण ख, ग, घ, ङ, च, इति पञ्चभिर्व्वर्णैः पद्मानां सङ्केतः कृतस्तेनैवात्र सर्वत्र व्यवहारोऽवगन्तव्यः ।

गुणैकग्राहिणो भूयिष्ठगुणमण्डितांश्च विद्वज्जनानिदानीमिदमभ्यर्थये । यदत्र भ्रान्तेरन्यथा विधानं स्खलनं वा समजनि मात्रावर्णादीनां, तत्र भवन्तः स्वकृतिनस्तदनुग्रहेणास्मान् क्षमापयन्तु, प्रायेण हि सन्तः क्षमावन्तो भवन्ति ।

तिसृष्वपि टीकास्वाद्या प्रायेण हि तापनीययावतीयार्थप्रख्यापकतया प्राधान्येन मुद्रिता । एतस्यां यत्र यत्र तापनीयपदस्य व्याख्यानं नो दृष्टं तत्र नारायणप्रणीता जीवगोस्वामिकृता वा व्याख्या तत्तट्टीकातः उद्धृत्य पत्राणामधो विन्यस्ता । यत्र च पृथक् व्याख्यानं परिदृष्टं तत्र उभयोरपि व्याख्यानं सङ्कलय्य स्वल्पाक्षरैरङ्कितं ।

विश्वेश्वरप्रणीतटीकायां समाप्तिसूचकं भवसन्तापसन्तानशातनी-त्यादिकमेकं पद्यं विद्यते । सर्वेषु पुस्तकेषु तदीयश्चतुर्थपादः जनार्दन-विनिर्मितेति अनन्तरं श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीका-यामिति वर्त्तते ।

अत्र तु सन्देहः किमियं विश्वेश्वरप्रणीता जनार्दनप्रणीता वेति । यदि केषुचिद्देशान्तरीयपुस्तकेषु विश्वेश्वरविनिर्मितेति पाठो विद्येत उत वा विश्वेश्वरस्य जनार्दनेत्यपरं नामधेयं सुप्रसिद्धमुपलभ्येत तदास्य समाधानं रमणीयतरमिति सुधीभिर्विवेचनीयमित्यलमप्रस्तुतानल्पजल्पनेन इति ।

गोपालतापन्याः ।

सूचिपत्रं ।

श्रीगोपालतापन्याः

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धं ।	शुद्धं ।
२	१	मघुः कः परमो	मृत्युः कः परमो
२	२	विभेति	बिभेति
२	६	वुद्धेः	बुद्धेः
२	१०	व्रातं	व्रातं
३	२	मृत्युर्विभेति	मृत्युर्बिभेति
३	४	विभेति	बिभेति
३	१३	विभेति	बिभेति
४	१६	विभेति	बिभेति
६	१८	पस्तकपाठः	पुस्तकपाठः
७	१७	गोपीगोपगवावोत-मिति । केश्चित्	गोपीगोपगवावीत-मिति केश्चित्
१२	६	मकरोत्	मकरोत्
१२	२१	भगवद्वीर्य्यं	भगवद्वीर्य्यं
१२	२१	कतोऽर्थः	कृतोऽर्थः
१५	८	मण्डुकादि	मण्डूकादि
१५	२३	मल	मूल
१६	२	नैर्ऋत्यवायव्ये	नैर्ऋत्यवायव्ये
१६	२१	शुक्लवर्णाय	शुक्लवर्णाये
१८	२०	असवात् असेवनात	असेवात् असेवनात्
२१	१५	प्रकटोकुर्वन	प्रकटीकुर्वन्

२१	२१	इति भ्रमः	इति श्रेषः
२१	२२	टीकयां	टीकायां
२२	२	स्त्रीपुंसादि	स्त्रीपुंसादि
२२	४	मात्मनं	मात्मानं
२२	१३	समाप्यर्थः	समाप्यर्थं
२२	१८	पदात	पदात्
२२	२२	स्वह्वापदं	स्वाह्वापदं
२३	११	यक्षेति	यक्षे इति
२३	१७	अपतत्	आपतत्
२४	१७	विसुद्धादिगुणकं पदमेव । वासुदेवः	विसुद्धत्वादिगुणकं पदमेव वासुदेवः
२५	२	स्तत्या	स्तुत्या
२५	८	कमलापतय	कमलापतये
२७	१	जगद्गरो	जगद्गुरो
२७	४	स्तुतिभि	स्तुतिभि
२७	८	पर्व	पूर्व
२८	१८	अस्वादयेदिति	आस्वादयेदिति
३०	३	अव्रतीव्रती	अव्रती व्रती
३२	७	शब्दवानाकाशः ॥ ११ ॥	शब्दवानाकाशः
३२	१८	शब्दवानिति ॥ १२ ॥	शब्दवानिति ।
३३	८	भूभि	भूमि
३३	१६	सङ्घा	सङ्घ्या
३५	११	सुपर्णा	सुपर्णौ
४०	२०	भतानां	भूतानां
४१	२१	अर्घ्यादित्वात्	अर्घ्यंश्यादित्वात्

४४	८	प्रद्युम्नाख्या	प्रद्युम्नाख्या
४४	१३	मूमिष्ठा	भूमिष्ठा
४४	१६	चतुर्थी	चतुर्थीं
४४	१८	प्रत्यच्चासौ	प्रत्यच्चा चासौ
४६	२०	अवतायां	अवताराणां
४६	२१	प्रणवार्थत्वमाह	प्रणवार्थमाह
४६	२३	ओंकारस्यांशैः ज्ञात इति टीकासम्मतः पाठः	ओङ्कारस्यांशकैः ज्ञात इति लिखितपुस्तकपाठो विश्वेश्वरसम्मतः
४८	१	मवाधितं	मबाधितं
४८	५	स्तवे	स्तु वै
४८	११	धात्वर्णान्तशब्दस्य	धात्वर्थान्तशब्दस्य
४८	१३	मवाधितं	मबाधितं
४८	१७	मायामा	मायाया
४९	३	यस्तजम्बु	यस्तु जम्बु
४९	१८	सपत	सप्त
४९	१९	वोद्धव्य	बोद्धव्य
५०	१०	जम्बुदीपे	जम्बूद्वीपे
५०	१३	चतुर्व्यूह	चतुर्व्यूह
५०	२२	स्तेनति	स्तेनेति
५१	२१	क्षीनाः य किन्तु	क्षीनाः ये किन्तु
५२	३	वै इङ्कार	वे इङ्कार
५२	२२	महतो वे इति	महतो वे अहङ्कार इति
५४	१	मात्रात्मको ह्यक्षो	मात्रात्मकः ह्यक्षो
५४	८	तदात्माकः	तदात्मकः

५४	२२	मथरायां	मथुरायां
५५	७	कीरीटं	किरीटं
५५	१३	चिन्हितं	चिह्नितं
५५	१८	वचमनं	वचनं
५६	६	संसारार्णवं	संसारार्णव
५६	१४	सम्यक् ज्ञानं जगद्भ्रमं	सम्यक् ज्ञातं सद् जगद्भ्रमं
५६	१८	संसारार्णवं सञ्जातं	संसारार्णवसञ्जातम्
५७	१५	सर्यगाम्बरी	सूर्यगाम्बरी
५७	२२	निन्मित	निर्म्मित
६०	२०	सगुणंमेक	सगुणमेकं
६०	२१	सगुणा	सगुणं
६२	२	गान्धर्वा	गान्धर्वी
६५	७	भूभुवः	भूर्भुवः
६५	१७	स्वस्तस्म	स्वस्तस्मै
६६	५	समानात्मन	समानात्मने
६६	८	भूभुवः स्वस्तस्म	भूर्भुवः स्वस्तस्मै
६६	१०	तस्मैव	तस्मै वै
६६	१७	स्वम	स्वप्न
६६	२७	भतात्मा	भूतात्मा
६७	२२	स्वम	स्वप्न
६७	२३	पठनीम्	पठनीयम्
६८	५	कत्तृत्वं	कर्त्तृत्वं
६८	२३	पाटः	पाठः

गोपालतापनी।

पूर्व्वभागः।

श्रीगणेशायनमः।

(१) ओं सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे॥ १॥

परमकारुणिकतया सगुणोपासनक्रमेणाधिकारिजनानामनर्थनिवृत्तये(२)सच्चिदानन्दस्वरूपश्रीकृष्णात्मतावाप्तये च श्रीगोपालविद्यामुद्दीपयन्ती तापनी श्रुतिः आरब्धामविघ्नविद्यासिद्धये सदाचारावबोधनाय विषयसौलभ्यप्रकाशनेन तत्प्रवृत्तिसिद्धये च प्रतिपाद्यपरमदैवतप्रणतिलक्षणं मङ्गलं प्रकाशयति, सच्चिदानन्दरूपायेति। 'कृष्णाय,' 'नमः,' इति सम्बन्धः। कृषशब्दः सद्वाचकः, णशब्दश्चानन्दवाचकः, इत्यभिप्रेत्य कृष्णशब्दार्थमाह, सदिति। 'सच्चिदानन्दः,' एव स्वरूपं यस्य, सः तस्मै(३) क्लेशकर्षकत्वं कृष्णशब्दार्थमाह, अक्लिष्टेति। 'अक्लिष्टम्' अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशलक्षणक्लेशपञ्चकरहितं, भक्तजनं करोति तच्छीलाय(४)।

१ ओं तत्र कृष्णः कस्मात्। कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते। इति घ. ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयस्य प्रारम्भे पाठः। अस्य, कृष्यते विलिख्यते इति कृट् भूमिः सर्व्वाधारः, निर्वृतिरानन्दः सुखं, तयोरैक्यं सामानाधिकरण्यं, तच्च यदा कर्म्मधारयेण भवति तदा परं ब्रह्म कृष्ण इति शब्देनाभिधीयते। अथवा भूपदं ह्यंशोपलक्षणं, निर्वृतिः सुखस्वरूपं ब्रह्म, तयोरैक्यम् अध्यात्मनिष्ठत्वा शुद्धात्मतापादनमिति व्याख्या नारायणेन कृता। विश्वेश्वरेण तु नैष पाठो धृतः।

२ जनानामनर्थनिवृत्तये इति ग, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

३ सच्चिदानन्दं यद् ब्रह्म तदेव स्वरूपं यस्य तस्मै। यद्वा सन्तौ सर्व्वकालदेशसत्ताकौ सर्व्वोत्कृष्टौ यौ ज्ञानानन्दौ तावेव स्वरूपं स्वाकारो यस्य तस्मै इति जीवगोस्वामिकृतार्थः।

४ अक्लिष्टं यथा स्यात्तथा गोवर्द्धनधारणकंसवधादिलीलां कर्त्तुं शीलं यस्य तस्मै इति जीवगोस्वामिकृतार्थः।

ॐ मुनयो ह वै ब्रह्माणमूचुः, कः परमो देवः, कुतो मृत्युः(१) बिभेति, कस्य विज्ञानेन अखिलं विज्ञानं भाति,(२) केनेदं विश्वं

तत्सद्भावे प्रमाणमाह। 'वेदान्तवेद्याय' लक्षणावृत्त्या प्रकाश्याय इत्यर्थः। "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति श्रुतेः, स्मृतेश्च। नमस्यतौपयिकं रूपमाह, विशेषणद्वयेन। 'गुरवे' सर्वहितोपदेष्ट्रे, 'बुद्धेः' सर्वेन्द्रियप्राणमनोधियां, 'साक्षिणे'। एतेन ज्ञानदातृत्वेन प्राधान्यं सूचितम्। वेदान्तवेद्याय, इति विषयः सूचितः। उपनिषच्छब्दवाच्यत्वादपि तापन्या विषयप्रयोजनादिकं सूचितम्। तथा हि ये इमां गोपालविद्यामुपयान्ति मुमुक्षवस्तेषामियं गोपालविद्या गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थव्रातं शातयति, तथा ब्रह्माख्यं संसारविनिवर्त्तकं परं ब्रह्म गमयति। संसारहेत्वविद्यादिकं च अत्यन्तमवसादयति विनाशयतीति व्युत्पत्त्या गोपालविद्या उपनिषदुच्यते। तद्धेतुत्वाच्च ग्रन्थोऽपि उपनिषदित्युच्यते। "आयुर्वै घृतम्" इत्यादिवत्। अत्र मुमुक्षुरधिकारी। ब्रह्माख्यं संसारविनिवर्त्तकं सच्चिदानन्दस्वरूपं विषयः। आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिः ब्रह्मस्वरूपावाप्तिश्च प्रयोजनम् ॥१॥

ग्रन्थप्रयोजनादीनाञ्च साध्यसाधनभावः सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्य गोपालविद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकामारचयति, मुनयो ह वै ब्रह्माणमिति। ह वै इत्यव्ययम्। 'ह वै' स्मर्यते। 'मुनयः' तत्त्वमननशीलाः सनकादयः, 'ब्रह्माणं,' प्रति 'ऊचुः'। किम्। 'कः,' 'परमः' सर्वोत्कृष्टः,

---

१ कस्मान्मृत्युरिति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ अखिलं विज्ञातं भवति इति ख घ. चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

संसरति, इति ॥२॥ तदु होवाच ब्राह्मणः, श्रीकृष्णो वै परमं दैवतम् ॥ ३ ॥ गोविन्दान्मृत्युर्बिभेति ॥ ४ ॥ गोपीजन-वल्लभज्ञानेन तज् ज्ञातं (१) भवति ॥ ५ ॥

'देवः'। 'कुतः' कस्मात्, च 'मृत्युः,' 'बिभेति' त्रस्यति। 'कस्य,' 'विज्ञानेन,' 'अखिलं'(२) सकलं जगत्, 'भाति'। 'केनेदं विश्वं,' 'संसरति' प्रसरति उत्पद्यते ॥ २ ॥

तदु होति। 'तत्' तत्र प्रश्नेषु, 'ब्राह्मणः' छान्दसत्वात् ब्रह्मा,(३) 'उ' अपि, तान् प्रति 'ह' किल, गोपालविद्ययैवोत्तरम् 'उवाच'। किम्। 'श्रीकृष्णः,' 'वै' प्रसिद्धं, 'परमं दैवतं'। कृषशब्दः सत्तावाचकः, नकारश्च आनन्दवाचकः, तयोश्च, सदानन्दः परमं दैवतमित्यर्थः। यद्वा भक्तपापकर्षणात् कृष्णः परमं दैवतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गोविन्दादिति। गवा ज्ञानेन वेद्य उपलभ्यः 'गोविन्दः,' तस्मात् उपलभ्यात्, अमृतस्वरूपावाप्तौ 'मृत्युः,' 'बिभेति' भयेन तदाज्ञा-कारी भवति इत्यर्थः(४)। "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः" इत्यादिश्रुतेः ॥ ४ ॥

गोपीजनेति। इदं सकलजगत् नामरूपाभ्यां गोपायति रक्षति, अथवा परं पुमांसं परब्रह्मस्वरूपं गोपायति संवृणोतीति व्युत्पत्त्या गोपी प्रकृतिर्म्मायां, तस्याः सकाशाज्जातः प्रपञ्चः, 'गोपीजनः,' तस्य 'वल्लभः' स्वामी ईश्वरः उत्पादनपालनसंहरणाधानम्, इत्यधिष्ठानत्वात् तद्विज्ञा-

१ गोपीजनवल्लभज्ञानेनेदं विज्ञातम् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ अखिलं प्राकृताप्राकृतं सर्व्वं वस्तु। इति जीवगोस्वामिप्रणीतार्थः।

३ ब्राह्मण इति प्रत्यगात्मनो हरेरपत्यं ब्राह्मणः स्वयम्भूरिति नारायणप्रणीतार्थः।

४ गोविन्दरूपेण स गोचारकः व्याघ्रात् गा इव मृत्योर्जीवानपि रक्षतीत्यर्थः। इति जीवगोस्वामिप्रणीतार्थः।

स्वाहयेदं संसरतीति ॥ ६ ॥ तदु होचुः, कः कृष्णो, गोविन्दश्च कोऽसाविति(१) गोपीजनवल्लभः कः, का स्वाहेति ॥ ७ ॥ तानुवाच ब्राह्मणः, पापकर्षणो,गोभूमिवेदविदितो विदिता,(२)

नेन 'तत्' अखिलं विश्वं, विज्ञातं 'भवति'। "यथा एकेन मृत्पिण्डेन अखिलं मृण्मयं विज्ञातं भवति" इतिश्रुतिस्मृतीतिहासलोकेषु प्रसिद्धेः॥५॥

स्वाहयेति। सुष्ठु आह आऊतिक्रिया यया सा 'स्वाहा' इतिव्युत्पत्त्या स्वाहाशब्दवाच्यया मायया, 'इदं' जीवजातं, 'संसरति' संसारवद्भवति, इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गूढार्थे ब्रह्मणा उक्ते तदर्थजिज्ञासवो मुनयः 'तत्' तत्र, 'उ ह' पूर्वं, 'ऊचुः,' इत्याह, कः कृष्ण इति ॥ ७ ॥

प्रागुक्तार्थं ब्रह्मा प्राह इत्याह, तानुवाच ब्राह्मण इति। 'ब्राह्मणः' ब्रह्मा, 'तान्' सनकादीन्, प्रति 'उवाच'। कृष्णस्वरूपमाह, पापेति। पापकर्षकत्वात् प्रागुक्तरीत्या च सच्चिदानन्दरूपत्वात् पापकर्षकसच्चिदानन्द एव कृष्णः अतःपरमो देव इत्यर्थः(३)। गोविन्दस्वरूपमाह,गोभूमिवेदविदित इति। गवि भूमौ गोशब्दवाच्यात् वेदात् 'विदितः,' 'विदिता' वेत्ता द्रष्टा गोविन्दः, अतस्तस्मादधिष्ठानतया ज्ञात्वा मृत्युः वि-

१ गोविन्दश्च कोऽसौ इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ वेदिता इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ पापं चिन्तमपि स्वीयलीलया कर्षति पापपुरुषान् पूतनाबकेश्यादीन् असुरानपि स्वपदान् मुक्तिदानार्थमाकर्षतीति स एव परमकृपालुः परमदैवतमिति भावः इति जीव गोस्वामिकृतोऽर्थः।

गोपीजनाऽविद्याकलाप्रेरक, स्तन्माया चेति ॥ ८ ॥ सकलं परं ब्रह्मैव तत् ॥ ९ ॥ यो ध्यायति, रसयति,(१) भजति, सोऽमृतो भवति सोऽमृतो भवतीति ॥ १० ॥

भेति इत्यर्थः । गोपीजनवल्लभस्वरूपमाह, गोपीजनेति । गोपायन्तीति गोप्यः पालनशक्तयः तासां 'जनः' समूहः, तद्वाच्या 'अविद्याकलाः,' च तासां वल्लभः स्वामी 'प्रेरकः' ईश्वरः, इति व्युत्पत्त्या गोपीजनवल्लभस्येश्वरस्य सर्वाधिष्ठानस्य, ज्ञानेन सर्वमारोपितत्वेन विदितं भवति इत्यर्थः(२)। स्वाहास्वरूपमाह, तन्मायेति । प्रागुक्तरीत्या तस्य ईश्वरस्य अधीना 'माया' स्वाहा, तया सर्वं संसरति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सकलमन्त्रस्य फलितार्थमाह, सकलमिति । कलया मायया, सहितं 'सकलं' परमेश्वराख्यं, 'परं ब्रह्मैव,' 'तत्' उक्त मन्त्रप्रतिपाद्यम् ॥ ९ ॥

एतद्ध्यानादेः फलमाह, यो ध्यायतीति । 'यः' यः,तद्रूपं 'ध्यायति,' तथा 'रसयति' कामबीजेन पञ्चपदीं जपति, 'भजति' पूजयति, 'सः अमृतो भवति' मरणात् विवर्जितो भवति, इत्यर्थः ॥ १० ॥

---

१ एतस्योध्यायति रसति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गोपीजनस्य या अविद्याकला अविद्यावश्यत्वात्तासां प्रेरकः निवर्त्तकः गोपीजनवल्लभः कामनाद्यविद्यानिवर्त्तनेन स्वात्मभावप्रद इत्यर्थः। यद्वा गोपीजन एवासमन्तात् विद्याकला ज्ञानप्रदा पञ्चभागः गोप्यः गाव ऋच इतिश्रुतेः तासां प्रेरकः स्वात्मसुखतासम्पादकः । इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

गोपायति सकलमिदं गोपायति सकलं परं पुमांसमिति गोपी प्रकृतिः तस्या ज्ञानं जन इति महदादिकं श्रयिव्यक्तमिति क्रमदीपिकोक्तः । गोपीजनैर्मायिकैरुत्वं जीवं अविद्याकलां प्रेरयति इति सः । यद्वा गोपीजनेषु अविद्याकलाम् अज्ञानबन्धकलां प्रेरयतीति सः । स्वसौन्दर्य्यमाधुर्य्यादिज्ञानं अपहृत्य स्वप्रेम्णा तान् मोहयतीत्यर्थः । वल्लभः खलु स्वगुणैः स्वप्रेयसीर्थंमोहयति तदेव तस्य वल्लभता । इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः ।

ते होचुः, किं तद्रूपं, किं रसनं, कथं चाहो तद्भजनं,(१) तत् सर्व्वं विविदिषतामाख्याहीति ॥ ११ ॥ तदु होवाच हैरण्यो, गोपवेशमभ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितम् ॥ १२ ॥ तदिह श्लोका भवन्ति ।

ध्येयं पृच्छन्ति, तथा रसनादिकञ्च पृच्छन्ति, ते होचुरित्यादिना ॥ ११ ॥

तत्र ध्येयरूपनिरूपणमवतारयति, तदु होवाचेति । 'तत्' तत्र प्रश्नेषु, 'हैरण्यः' हिरण्यगर्भस्यापत्यं हैरण्यः ब्रह्मा, ध्येयं रूपम् 'उवाच,' इत्यर्थः । गोपवेशमिति । गोपायतीति गोपस्तस्य वेशो यस्य तं 'गोपवेशं' पालकस्वरूपम् अपो बिभर्त्तीत्यभ्रः समुद्रः तद्वदाभा यस्य तम् 'अभ्राभं' समुद्रवद्गम्भीरम्, अपारमित्यर्थः । 'तरुणं' जरादिदोषरहितं । 'कल्पद्रुमः' वेदः, सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् तम् आश्रितं' तत्प्रतिपाद्यम् । इति तेनैव वा सर्वोपासनाकर्म्मप्रतिपादकेन तत्तत्कर्म्मफलसिद्धये आश्रितम् । "ईश्वरायत्तं फलमत उपपत्तेः" इति न्यायात्, "लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान्" इतिस्मृतेश्च । यद्वा 'गोपः' धेनुपालकः, तस्य 'वेशः,' यस्य तम् । 'अभ्राभं' सजलजलदनीलं । 'तरुणं' नवयौवनं । कल्पवृक्षमूले सिंहासनस्थाऽम्बुजोपविष्टमित्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ कथं वा आहो इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरं ।
द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरं ॥ १ ॥
गोपगोपीगवावीतं(१) सुरद्रुमतलाश्रितं ।

उक्तरूपध्यानं मन्त्रसम्मतिव्याजेन सविस्तरमाह, तदिहेति । 'तत्' तत्र, 'इह' उक्तरूपध्याने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति' । सत्पुण्डरीकनयनमिति । 'सत्' निर्म्मलं, 'पुण्डरीकं' श्वेतकमलं, 'नयनं' प्रापकं यस्य तं । 'मेघा' उपरतमनसि सच्चिदानन्दस्वरूपा, 'आभा', यस्य तं । विशेषेण द्योतत इति विद्युत्, विद्युदेव 'वैद्युतम्' तादृशम् 'अम्बरं' स्वप्रकाशचिदाकाशमित्यर्थः । द्वौ हिरण्यगर्भविराडात्मानौ, भुजौ मोक्षिकशिल्पहेतुभूतौ हस्तौ, यस्य तं 'द्विभुजं' । ज्ञानमुद्रा तत्त्वमसीति सच्चिदानन्दैकरसाकारा वृत्तिः, तत्र 'आढ्यं' प्रकाशमानं(२) । वने विविक्तप्रदेशे स्वभक्तेषु मालते प्रकाशते इति तं 'वनमालिनम्' । 'ईश्वरं' ब्रह्मादीनामपि नियन्तारम् ॥ १ ॥

आत्मानं गोपायतीति, 'गोपः' जीवः, 'गोपी' माया, 'गावः' वेदाश्च, तैः 'आवीतं' स्वामितया व्याप्तं । 'सुरद्रुमः' वेदः, तस्य 'तलं' स्वरूपम्, 'आश्रितं' तत्प्रतिपाद्यम्, इत्यर्थः । 'दिव्यालङ्करणैः'

---

१ गोपीगोपगवावीतमिति । क्वचित् पठ्यते तत्राभ्यर्हितत्वात् गोपीपदस्य पूर्व्वनिपातः । गोपा हि प्रायेण स्त्रीनेत्रा भवन्ति । इति नारायणटीकाधृतपाठः ।

२ तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत् । वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत् । ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी । प्रेयसीत्यतिशयितकार्यकारित्वात् [illegible] प्रियेति गम्यते । मौनमुद्राढ्यमिति तु युक्तः पाठः । मौनमेव पुनर्वागादिकर्म्मात्मनां निपातितत्वात् स्वरूपस्य च [illegible] इति नारायणकृतोऽर्थः ।

दिव्यालङ्करणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यगं ॥ २ ॥
कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवितं ।
चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति॥३॥

षड्विधैश्वर्य्यैः, 'उपेतम्'। तथा 'रत्न'तुल्यम् अतिस्वच्छं यत् 'पङ्कजं' हृदयकमलं, तदन्तःस्थाकाशगतः,तम्। "ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य धर्म्मस्य यशसः श्रियः। वैराग्यस्य च मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना" इति। ते च षड् धर्म्मा यस्य सन्तीति भगवान्॥ 'कालिन्दी' नाम निर्म्मलोपासना, तस्याः 'जलकल्लोलाः' नानास्फुरणतरङ्गाः, तत् 'सङ्गी,' 'मारुतः' निश्वलप्राणवायुश्च, ताभ्यां 'सेवितम्' आराधितम्। यद्वा भक्तानुग्रहार्थमाविष्कृतचिद्घनस्य यथाश्रुतमेवेदं ध्यानं। 'सत्-पुण्डरीक'वदतिनिर्म्मले 'नयने,' यस्य तम्। 'मेघाभं' नीरदश्यामलं। तडिदाभम् 'अम्बरं' यस्य तं पीताम्बरम्। 'द्विभुजं' देवकीप्रार्थनया अन्यभुजद्वयस्योपसंहृतत्वात् यद्वा अष्टादशाक्षरे द्विभुजो ध्येय इति सूचितम्। 'ज्ञानमुद्रा' हृद्याश्रिततर्जन्यङ्गुष्ठयोगरूपा, तया, 'आढ्य' युक्तं। वनमाला नाम नानापुष्पपल्लवरचिता पादतलावलम्बिनी माला, विद्यते यस्य तं 'वनमालिनम्'। 'ईश्वरम्' उक्तार्थम्। 'गोपाः' श्रीदामादयः, 'गोप्यः' राधाद्याः, 'गावः' कपिलाप्रभृतयः, ताभिः 'आवीतं' परिवृतम्। कल्पवृक्षाश्रयम्। 'दिव्यैः' अलौकिकैः, आभरणैः, 'उपेतं'। सिंहासनोपरि रत्नमयसुवर्णकमलमध्यस्थितम्। यमुनाजलतरङ्गसम्बन्धिवायुना सेवितम्। एवंविधं श्री'कृष्णं,' 'चेतसा,' 'चिन्तयन्' ध्यायन्, नरः 'संसृतेः' संसारात्, 'मुक्तो भवति'। 'इति'-शब्दो ध्यानसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्य पुना रसनं जलभूमीन्दुसम्पातकामादि कृष्णायेत्येकं पदं, गोविन्दायेति द्वितीयं, गोपीजनेति तृतीयं, वल्लभायेति तुरीयं, स्वाहेति पञ्चममिति पञ्चपदीं जपन्, पञ्चाङ्गं द्यावाभूमी सूर्य्याचन्द्रमसौ साग्नी तद्रूपतया ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यत इति ॥ १३ ॥

द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह, तस्य पुना रसनमिति । 'तस्य' कृष्णाख्यब्रह्मणः, 'रसनं' 'जलभूमीन्दुसम्पातकामादि' यथा स्यात् तथा पञ्चपदजपनम्, इति शेषः । जलं ककारः, भूमिः लकारः, ईकारः अग्निः, इन्दुः, अनुस्वारः, एतेषां सम्पातरूपं यत् कामवीजं, तत् आदौ प्रथमं यथा स्यात्तथेत्यर्थः(१) । तान्येव पञ्च पदानि विवृणोति, कृष्णायेत्येकं पदमित्यादिना । उक्तरसनस्य फलमाह, पञ्चपदीमिति । 'पञ्चपदीं जपन्,' पुरुषः 'पञ्चाङ्गं,' 'ब्रह्म' नारायणात्मकं, 'तद्रूपतया' पञ्चाङ्गब्रह्मतादात्म्येन, प्राप्नोतीति सम्बन्धः । इदन्तु सकृज्जपफलम् । पञ्चाङ्गान्याह । 'द्यावाभूमी,' तथा अग्निना सहितौ 'साग्नी,' 'सूर्य्याचन्द्रमसौ' (२) । अभ्यासः प्रथमोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

---

१ कामो वक्ष्यमाणं कामवीजं तदादि कृष्णायेति चतुर्थ्यन्तमेकं पदमित्यर्थः । एवं चत्वारि चतुरक्षराणि पञ्चमं द्व्यक्षरमिति पञ्चपदीमेवंरूपां पञ्चपदीं प्रजपन् पञ्चाङ्गं कुर्य्यादिति शेषः । पञ्चाङ्गानि हृदयशिरःशिखाकवचास्त्राणि, चतुरक्षराणि चत्वार्य्यङ्गानि, पञ्चमं द्व्यक्षरमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ तत् पञ्चाङ्गं पञ्चरूपेणोपास्यमित्याह, द्यावाभूमी सूर्य्याचन्द्रमसौ साग्नी इति । क्लीं कृष्णाय दिवात्मने हृदयाय नमः, गोविन्दाय भूम्यात्मने शिरसे स्वाहा, गोपीजन-सूर्य्यात्मने शिखायै वषट् इत्यादिप्रयोगः । इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

तदेष श्लोकः। क्लीमित्येतदादावादाय कृष्णाय गोविन्दायेति च गोपीजनवल्लभाय बृहद्भानव्या सकृदुच्चरेत्(१) यो गतिस्तस्यास्ति मङ्क्षु नान्या गतिः स्यादिति(२) ॥ १४ ॥

उक्तार्थे मन्त्रसंवादमाह, तदेष इति। 'तत्' तत्र उक्ते रसने, 'एषः,' 'श्लोकः' मन्त्रः, वर्त्तत इति। 'क्लीमित्येतत्,' 'आदौ,' 'आदाय' उच्चार्य्य, अथ 'कृष्णाय', 'गोविन्दाय', 'इति,' 'च' पुनः, 'गोपीजनवल्लभाय,' 'बृहद्भानव्या' स्वाहया, इत्यर्थः(२)। इति 'यः', 'सकृत्' एकवारमपि, 'उच्चरेत्', 'तस्य,' 'मङ्क्षु' शीघ्रं, पश्चाद्ब्रह्मात्मरूप- 'गतिः', भवति, 'अन्या' जन्ममरणलक्षणा, 'गतिः', तस्य 'न स्यात्'। 'इति' शब्दो रसनसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

कथमस्याहो तद्भजनमित्यस्योत्तरं वक्तुं भजनशब्दार्थमाह, भक्तिरस्य भजनमिति। पर्य्यायेणार्थाऽवगमासम्भवात् पुनर्भजनस्य लक्षणमाह,

---

१ सकृदप्युच्चरेत् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ क्लीमित्येतदादावादाय कृष्णाययोगं गोविन्दायेति गोपीजनवल्लभाय बृहद्भन-श्यामं तदप्युच्चरेत् या गतिस्तस्यास्ति मङ्क्षु नान्या गतिः स्यादिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। अस्य क्लीमिति कृष्णाययोगं कृष्णायेतिपदेन युक्तं गोविन्दायेत्यपि चादाय पुनः गोपीजनवल्लभाय इदद्भनवत् श्यामवर्णं तदपि मायारूपं संसारकारणं स्वाहेति पदमुच्चरेत् यः। अविद्या हि तमोरूपा तमश्च श्यामं भवति इति नारायणप्रणीतार्थः।

जपपरिपाटीं दर्शयति। क्लीमित्येतदादावादाय उच्चार्य्य कृष्णायेति चतुर्थ्यन्तपदेन योगो यस्य तत्। बृहद्भानुर्महाप्रकाशः परमेश्वरो वह्निर्वा तदीयया स्वाहया सहितमिति जीवगोस्वामिप्रणीतार्थः।

भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैरास्येनैवामुष्मिन् मनसः कल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम् ॥ १५ ॥ कृष्णं तं विप्रा बहुधा यजन्ति गोविन्दं सन्तं बहुधाऽऽराधयन्ति (१) गोपीजनवल्लभो भुवनानि दध्रे ॥ १६ ॥

तदिहामुत्रेति । 'इह', 'अमुत्र,' 'उपाधेः' ऐहिकपारलौकिकप्रयोजनस्य, 'नैरास्येन' निरसनमेव नैरास्यं तेन ऐहिकामुष्मिकफलकामनाराहित्येन, 'एव,' 'अमुष्मिन्' कृष्णाख्ये ब्रह्मणि, 'मनसः,' 'कल्पनं' प्रेम्णा तन्मयत्वं, तदेव भजनमुक्तमित्यर्थः । 'एतत्' भजनम्, 'एव', 'नैष्कर्म्यं' ज्ञानम्, इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कृष्णं तमिति । 'तं,' 'कृष्णम्' आनन्दात्मानं, 'विप्राः' सात्त्विकाः, 'बहुधा' अध्ययनपाठयज्ञयोगयज्ञादिभिः 'यजन्ति' । गोविन्दमिति । गोभूमिवेदविदितं, 'सन्तं,' 'बहुधा' श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदनादिभिः, विप्रादयः सर्वेऽपि 'आराधयन्ति' सेवयन्ति । तस्यैव सेव्यत्वे हेतुः गोपीजनवल्लभ इति । 'गोप्यः' पालनशक्तयः, तासां 'जनः' समुदायः, तस्य 'वल्लभः' स्वामी प्रेरकः सन्, 'भुवनानि' अनन्तकोटिब्रह्माण्डानि 'दध्रे'(२) । उपलक्षणमेतत् । अपालयत् पालयति पालयिष्यति च ॥ १६ ॥

---

१ बहुधा रमन्ति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ भजनप्रकरणे भजनफलं भजनव्यतिरेकफलञ्च मन्त्रपदैरेव दर्शयति कृष्णं तमिति । नारदाद्य इव ब्राह्मणमार्गेण पूजयन्ति । गोविन्दमाविष्कृतकैशोरवयसं सन्तं गोप्य इवानुरागमार्गेणाराधयन्ति । दध्रे धारयति पालयति भजनफलप्रधानेन पूज्यते च इति जीवगोस्वामिकृतोऽर्थः ।

स्वाहाश्रितो जगदेजयत् सुरेताः ॥ १७ ॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो जन्ये जन्ये पञ्चरूपो बभूव । कृष्णस्तथैकोऽपि जगद्धितार्थं शब्देनासौ पञ्चपदो विभातीति ॥ १८ ॥

एवं पालकत्वात् सेव्यत्वमुक्तम्, अथ जनकत्वादपि तदाह, स्वाहाश्रित-इति । 'स्वाहा' माया, तदा'श्रितः' तदधिष्ठाता सन्, 'जगत्' अव्यक्तनाम-रूपम्, 'एजयत्' अचालयत् व्यक्तीभावायोन्मुखमकरोत्, सृष्टिकाले(१) । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह, सुरेताइति । सुष्ठु शोभनं चिद्रूपं मायायां प्रतिबिम्बोन्मुखं, रेतो यस्य सः 'सुरेताः' । "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" इतिश्रुतेः,"मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्" इति स्मृतेश्च ॥ १७ ॥

भक्तानामाराधनसौकर्य्याय गोपालविद्यात्मकशब्दरूपेण भगवान् पञ्चधा भातीति सदृष्टान्तमाह, वायुर्यथैकइति । 'यथा,' 'भुवनं' ब्रह्माण्डं, 'प्रविष्टः', 'एकः,' एव, 'वायुः,' 'जन्ये जन्ये' शरीरे शरीरे प्रतिशरीरं, 'पञ्चरूपः' प्राणापानव्यानादिरूपः, 'बभूव' । 'तथा' एव 'एकोऽपि,' 'असौ' कृष्णः, 'जगद्धितार्थं,' 'भुवनं,' 'प्रविष्टः,' 'शब्देन' गोपाल-विद्यात्मकेन, पञ्च पदानि यस्य सः 'पञ्चपदः,' विविधं 'भाति' प्रकाशते, 'इति'शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ १८ ॥

गोविन्दं सन्तं बहुधाराधयन्तीत्युक्तं, तत्राराधनात्मकमुपासनं पृच्छन्तीत्याह, ते होचुरुपासनमेतस्येति । 'ते' सनकादयः, 'ह' किल,

१ स्वाहामाया आश्रिता उ इत्यव्ययं सम्बोधने पादपूरणे वा जगत् एजयत् भगवद्-व्यतिरेकेण संसारप्रवाहेण कम्पयति इत्यर्थः । सुरेताः अतिबलवतां शोभनं रेतो भगव-द्वीर्य्यं यस्मादिति वा इति श्रीजीवगोस्वामिकृतोऽर्थः ।

ते होचुरुपासनमेतस्य परमात्मनो गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रूहीति ॥ १९ ॥ तानुवाच यत्तस्य पीठं हैरण्याष्टपलाश(१)मम्बुजं। तदन्तरालिकेऽनलास्रयुगं (२) तदन्तराद्यार्णाखिलबीजं कृष्णाय नम इति(३) बीजाद्यं (४)

'एतस्य,' 'परमात्मनः' श्रीकृष्णस्य, 'गोविन्दस्य','अखिलाधारिणः', 'उपासनम्' आराधनं, 'ब्रूहि' कथय, इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तदाराधनाधिष्ठानभूतं पीठनिरूपणमवतारयति, तानुवाचेति। 'यत् तस्य पीठं,' तत् 'तान्,' प्रति ब्रह्मा 'उवाच,' इत्यर्थः। स्वगृहे क्षालितं पीठं स्थापयित्वा 'हैरण्याष्टपलाशं' सौवर्णाष्टदलम्, 'अम्बुजं,' स्थापयेत् गन्धयुतेन चन्दनेन वा लिखेत् इत्यर्थः। 'तदन्तरालिके' तस्य कमलस्य अन्तरालभवे प्रदेशे, 'अनलास्रयुगं' त्रिकोणद्वयं, संलिखेदित्यर्थः। तदन्तराद्यार्णेति। तस्य षट्कोणस्य, 'अन्तरा' मध्ये, 'आद्यार्ण'रूपम् 'अखिल'कार्य्यस्य 'बीजं' कामबीजं, साध्यनाम कर्म्मनाम च लिखेदिति शेषः। तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायां। "कर्णिकायां लिखेद्वह्निपुटितं मण्डलद्वयं। तस्य मध्ये लिखेद्बीजं साध्याख्यं कर्म्मसंयुतम्" इति ॥ 'कृष्णाय नम इति,' 'बीजाद्यं' बीजेन कामबीजेन

---

१ हैरण्यमष्टपलाशमिति ख, घ, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः नारायणसम्मतः।

२ तदन्तरालिकानलास्रयुगमिति ख, घ, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः।

३ तदन्तराद्यार्णं विलिखेत कृष्णाय नम इति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः। तदन्तराद्यार्णं खिलबीजं कृष्णायनम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, नारायणाभिप्रेतो जीवगोस्वामिव्याख्यातश्च।

४ बीजाढ्यमिति घ, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

सप्तार्णमाधायानङ्गगायत्रीं(१) यथावद्व्यालिख्य(२) भूम-

आद्यं षडस्रं, सन्धिषु षडक्षरं लिखेत् "षडस्रं सन्धिषु" इति क्रमदीपिकोक्तेः। सप्तार्णामिति। पूर्व्वलिखितं कर्णिकास्थमनङ्ग-बीजं 'सप्तार्णाम्' अष्टादशाक्षरमन्त्रोपेतम्, 'आधाय,' इत्यर्थः। मन्त्र-तद्देवतयोरभेदात् मन्त्रो ब्रह्मा। तदुक्तं संहितायां। "ततः शिष्टैर्म्मनो-र्व्वर्णैस्तं कामं वेष्टयेत् सुधीः" इति। षट्कोणस्य पूर्व्वनैरृत्यवायव्य-कोणेषु श्रीमिति बीजं लिखेत्। आग्नेयपश्चिमैशानकोणेषु, ह्रीमिति बीजं लिखेदिति शेषः। "श्रियं षट्कोणकोणेषु ऐन्द्रनैरृतिवायुषु। आलिख्य विलिखेन्मायां वह्निवारुणशूलिषु" इति संहितोक्तेः। अनङ्गगायत्रीमिति। अष्टदलस्य सर्व्वजनसम्मोहनकेशरेषु 'अनङ्ग-गायत्रीं' कामगायत्रीं, (३) 'यथावत्' त्रिशः त्रिशः, व्यालिखेदित्यर्थः। "कामदेवाय सर्व्वजनप्रियाय सर्व्वजनसम्मोहनाय ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल सर्व्वजनस्य हृदयं मे वशं कुरु कुरु स्वाहा" इत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरं माला-मन्त्रं, प्रतिदलं षट् षट् अक्षरं क्रमेण लिखेदित्यवबोद्धव्यम्। अष्ट-दलस्योपरि वृत्तं कृत्वा मातृकाक्षरैर्व्वेष्टयेदित्यपि बोध्यम्। "अक्षरैः कामगायत्र्या वेष्टयेत् केशरे सुधीः। काममालामनोर्व्वर्णैर्दलेष्वष्टसु मन्त्रवित्॥ लिखेद्वृत्ताननैर्भूतैर्म्मातृकां तद्बहिर्लिखेत्।" इति

---

१ आधायानङ्गमनु' गायत्रीमिति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

२ यथावद्व्यासज्य इति घ, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः। यथावद्व्यापय्य इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ अनङ्गगायत्रीं कामदेवाय विद्महे पुष्पवाणाय धीमहि तन्नोऽनङ्ग प्रचोदयादिति नारायणः।

मण्डलं शूलवेष्टितं(१) कृत्वाऽङ्गवासुदेवादिरुक्मिण्यादिस्वशक्ती-

संहितोक्तेः। भूमण्डलं शूलवेष्टितं कृत्वेति। "भूपुरं चतुरस्रं स्यादष्टवज्रयुतं मुने" इति संहितोक्तेः। अस्यैव धारणायन्त्रत्वात् साध्यादिलेखनमप्यादावसूसुचत्। अतएव धारणाविधानं तत्फलञ्च संहितायामुक्तं। "कृत्वा सहस्रनाम्न्येन मन्त्रसम्पातपूर्वकं। मार्ज-यित्वाऽयुतं जप्त्वा धारयेद् यन्त्रमुत्तमं॥ त्रैलोक्यैश्वर्य्यमाप्नोति देवैरपि स पूजितः।" इत्यादिना। इदन्तु केवलं धारणार्थं यदा यन्त्रं क्रियते तदभिप्रायेणोक्तं, यदा पुनः पूजार्थं यन्त्रं क्रियते तदा तु पूर्वं "मण्डुकादि पृथिव्यन्तं पूजयेत् कर्णिकोपरि। अग्न्यादिपीठपादेषु धर्म्मादींश्चतुरो यजेत्। चतुर्षु पीठगात्रेषु धर्म्मादींश्चतुरो यजेत्। कर्णिकायां ततोऽनन्तं पद्मान्तञ्च ततो यजेत्। तारवर्णप्रभिन्नानि मण्ड-लानि क्रमात् ततः। सत्त्वं रजस्तम इति यजेतात्मचतुष्टयम्। आत्मान्त-रात्मा परमात्मा ज्ञानात्मेति क्रमात् सुधीः। विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगेति पञ्चमी। प्रह्वी सत्या तथेशानानुग्रहा नवमी स्मृता। प्रागाद्यष्टसु पत्रेषु कर्णिकायां यजेन्मुने"॥ "ओं नमो विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्व्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः" इति पीठमन्त्रमयमस्योपरि विन्यस्य, "ततः पीठं समभ्यर्च्य देवमावाह्य नारद। अर्घ्यादिधूपदीपा-दीनुपचारान् प्रकल्पयेत्"॥ अथावरणपूजां कुर्यात्। तत्र प्रथमाव-रणमाह, अङ्गेति। षट्कोणस्याग्नेयनैर्ऋत्यवायव्येशानेषु हृदयशिरः-शिखाकवचानि, अग्रभागे नेत्रं, पूर्वादिदिक्षु च अस्त्रम्, इत्यङ्गानि पूजयेत्। द्वितीयावरणमाह, वासुदेवादीति। पूर्वपश्चिमयाम्योत्तर-दलेषु, यथाक्रमं 'वासुदेव'सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धान् पूजयेत्।

---

१ मन्त्रवेष्टितमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः।

न्द्रादिवसुदेवादिपार्थादिनिध्यावीत यजेत्। सन्ध्यासु(१)

आग्नेयनैर्ऋत्यवायव्येशानेषु, यथाक्रमं शान्तिश्रीसरस्वतीरतीः पूजयेत्। तृतीयावरणमाह। 'रुक्मिण्यादि"स्वशक्तयः' स्वशक्तयः। "दलेषु रुक्मिणी सत्यभामा जाम्बवती तथा। नाग्नजिती मित्रविन्दा कालिन्दी च ततः परा॥ लक्ष्मणा च सुशीला च पूज्या हेमामितप्रभा" इत्यर्थः। चतुर्थपञ्चमाद्यावरणमाह, इन्द्रादिवसुदेवादिपार्थादीति। अत्र वसुदेवाद्यावरणमेव चतुर्थं बोध्यम्। पूर्वभागे वसुदेवाय पीतवर्णाय। आग्नेयकोणे देवक्यै श्यामलायै। दक्षिणभागे नन्दाय कर्पूरगौराय। नैर्ऋत्यकोणे यशोदायै कुङ्कुमगौर्यै। पश्चिमे बलदेवाय शङ्खकुन्देन्दुधवलाय। वायव्ये कलापश्यामलायै सुभद्रायै। उत्तरकोणे गोपेभ्यः। ईशानकोणे गोपीभ्यः। पञ्चमन्तु पार्थाद्यावरणम्। अर्जुननिशठोद्धवदारुकविश्वक्सेनसात्यकिगरुडनारदपर्वतान् पूजयेत्। षष्ठं निध्यावरणम्। पूर्वदिशि इन्द्रनिधये। आग्नेयदिशि नीलनिधये। याम्ये कुन्दाय नमः। नैर्ऋत्यकोणे मकराय। पश्चिमे आनन्दाय। वायव्ये कच्छपाय। उत्तरे शङ्खनिधये। ईशानकोणे पद्मनिधये। सप्तममिन्द्राद्यावरणम्। इन्द्राय पीतवर्णाय पूर्व्वदले। अग्नये रक्तवर्णाय। यमाय नीलोत्पलवर्णाय। रक्षोऽधिपतये कृष्णवर्णाय। वायवे धूम्रवर्णाय। वरुणाय शुक्लवर्णाय। कुवेराय नीलवर्णाय। ईशानाय श्वेतवर्णाय। पूर्वेशानयोर्म्मध्ये ब्रह्मणे गोरोचनावर्णाय। नैर्ऋत्यपश्चिमयोर्मध्ये शेषनागाय श्वेतवर्णाय। पूर्वदले वज्राय पीतवर्णाय। शक्तये शुक्लवर्णाय। दण्डाय नीलवर्णाय। खड्गाय श्वेतवर्णाय। पाशाय विद्युद्वर्णाय। ध्वजाय रक्तवर्णाय। गदायै। त्रिशूलाय शुक्लवर्णाय

१ त्रिसन्ध्यासु इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

प्रतिपत्तिभिरुपचारैस्तेनास्याखिलं भवत्यखिलं भवतीति ॥ २० ॥

तदिह श्लोका भवन्ति। एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोऽपि सन् बहुधा यो विभाति। तं पीठस्थं येऽनु भजन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ २१ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति

इत्यष्टमावरणम्। आवीतमिति। एतैः आवरणैः 'आवीतं,' परमेश्वरं, 'यजेत्' पूजयेत्। 'सन्ध्यासु' त्रिकालसन्ध्यासु, 'प्रतिपत्तिभिः' ध्यानैः, 'उपचारैः' षोड़शोपचारादिमहाराजोपचारैः, पूजयेदित्यर्थः। तेनेति। 'तेन' आराधनेन, 'अस्य' आराधकस्य, 'अखिलं' पुरुषार्थचतुष्टयं, 'भवति'। अभ्यासो द्वितीयोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तोपासने मन्त्रसम्मतिमाह, तदिहेति। 'तत्' तस्मिन् दृष्टे, 'इह' उक्तोपासने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति' वर्त्तन्ते। एको वशी सर्वग इति। 'एकः' सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितः, अत एव वश्यं सर्व्वमस्यास्तीति 'वशी,' 'सर्वगः' सर्वत्र देशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नः, 'कृष्णः' आनन्दः, अत एव 'ईड्यः' ब्रह्मादीनामपि स्तुत्यः। पूर्वोक्तः 'एकोऽपि सन्,' 'यः' कृष्णः, जगत्पालनाय 'बहुधा' पञ्चरूपः, 'विभाति' विविधं प्रकाशते, वायुरिव प्राणादिभेदैः। तं पीठस्थमिति। 'तं' पञ्चपदात्मकं प्रागुक्तं, 'पीठस्थम्,' 'अनु' लक्षीकृत्य, 'ये,' 'धीराः' एकाग्रचित्ताः, 'भजन्ति', 'तेषाम्,' एव 'शाश्वतं' नित्यानन्दात्मकं, 'सुखं,' 'न,' तु 'इतरेषां' तद्भक्तिरहितानाम्। अपचप्रश्नतामिव रूपादर्शनम् ॥ २१ ॥

मन्त्रान्तरमाह, नित्यो नित्यानामिति। 'नित्यानाम्' इव मध्ये यो वस्तुगत्या 'नित्यः,' तथा 'चेतनानाम्,' इव ब्रह्मादीनां, मध्ये वस्तुतः 'चेतनः',

कामान्। तं पीठगं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम्॥ २२॥

एतद् विष्णोः परमं पदं ये नित्ययुक्ताः संयजन्ते न कामान्। तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्नात् प्रकाशयेत् आत्मपदं तदैव॥२३॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वं यो विद्यास्तस्मै गोपायति(१) स कृष्णः। तं च देवमात्मबुद्धिप्रकाशं(२) मुमुक्षुर्व्वै शरण-

तथा 'यः,' 'एकः,' सन्, पञ्चपदरूपेण 'बहूनां,' 'कामान्,' 'विदधाति'। 'पीठगं,' 'ये,' 'अनुभजन्ति,' 'धीराः,' 'तेषां सिद्धिः', 'शाश्वती' अनपायिनी, 'न', तु 'इतरेषाम्,' इति पूर्ववत्॥ २२॥

मन्त्रान्तरमाह, एतद् विष्णोरिति। 'ये' साधकाः, 'एतत्' यन्त्रात्मकं, 'विष्णोः पदं,' 'नित्ययुक्ताः' सततं प्रयत्नवन्तः, 'संयजन्ते' सम्यगाराधयन्ति, 'न,' तु 'कामान्,' कामयन्ते। 'तेषां' साधकोत्तमानाम्, 'असौ,' गोपालक-'रूपः,' 'गोप'वेषो वा 'प्रयत्नात्', 'आत्मपदं' स्वरूपं, 'तदा' 'एव' भजनाव्यवहितसमये एव, 'प्रकाशयेत्' प्रत्यक्षं दर्शयेत्॥२३॥

ननु तत्प्रकाशे सति किं स्यादित्याशङ्क्य मुमुक्षुशरण्योक्तेरेव तस्य मोक्षप्रदत्वमाह, यो ब्रह्माणमिति। 'यः' परमेश्वरः कृष्णः, 'पूर्वं' सृष्टिसमये, 'ब्रह्माणं,' 'विदधाति' रचयति, 'यः' कृष्णः, 'तस्मै' तदर्थं, 'विद्याः' वेदान्, प्रलयपयोधिजले मत्स्यहयग्रीवादिरूपेण 'गोपायति' तस्मै उपदिशति वा।

१ यो विद्यां गापयति स इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः। अस्य गापयतिस्म गानं कारितवानिति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ आत्मबुद्धिप्रकाशमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः। एतस्य परमात्मान्तःकरणरूपमात्मानमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

मनुव्रजेत् ॥ २४ ॥

ओङ्कारेणान्तरितं ये जपन्ति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुम्। तेषामसौ दर्शयेदात्मरूपं[1] तस्मात् मुमुक्षुरभ्यसेन्नित्यशान्त्यै[2] ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये पञ्चपदादभूवन् गोविन्दस्य मनवो मानवानां

'तं', 'देवं' द्योतनात्मकम्, 'आत्मबुद्धिप्रकाशं' स्वप्रकाशं, 'मुमुक्षुः' मोक्षार्थी, 'शरणमनुव्रजेत्' ॥ २४ ॥

पञ्चपदमन्त्रस्य मन्त्रान्तरमूलत्वं विवक्षुः प्रणवपुटितं पञ्चपदस्तवफल माह, ओङ्कारेणान्तरितमिति। 'ओङ्कारेण', 'अन्तरितं' पुटितं, 'गोविन्दस्य', 'पञ्चपदं', 'मनुं' मन्त्रं, 'ये जपन्ति', 'तेषाम्', 'असौ' गोविन्दः, 'आत्मरूपं', 'दर्शयेत्'। 'तस्मात्' कारणात्, 'मुमुक्षुः' पुरुषः, 'नित्यशान्त्यै' संसारानर्थशान्त्यै, गोविन्दमन्त्रम् 'अभ्यसेत्' पुनः पुनर्जपेत् ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये मन्त्रा बभूवुरित्याह। 'एतस्मात्' पञ्चपदमन्त्रात्, 'अन्ये' दशाक्षराद्याः, 'गोविन्दस्य मनवः', 'मानवानां' मनकादीनां, स्फुरिताः

---

१ पञ्चपदं मनुं तं। तस्यैवास्मै दर्शयेदात्मरूपमिति घ,चिह्नितपुस्तकपाठः। यस्य मनुं तमिति मनुं मन्त्रं तं प्रसिद्धं। तस्यैवेति तस्य आत्मरूपमसौ दर्शयेदेवेत्यन्वय इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ नित्यशान्त्यै। तस्मा एतत् चरत्यमेवाग्निशान्त्यै इति घ,चिह्नितपुस्तकेऽधिकपाठः। एतस्य तस्मै आपकाय निशान्ते ग्टहे चरति वाञ्छितं वर्षति परन्तु अमयान [illegible] सेवनं विना उच्चारणमात्रेण इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

दृश्मार्णाद्यास्तेऽपि सङ्क्रन्दनाद्यैरभ्यस्यन्ते भूतिकामैर्यथावत् ॥ २६ ॥

यदेतस्य स्वरूपार्थं वाचा वेदयन्ति ते पप्रच्छुः, तदु होवाच ब्रह्मसवनं चरतो मे ध्यातः(१) स्तुतः परार्द्धान्ते सोऽबुध्यत गोपवेशो मे पुरुषः परस्तादाविर्बभूव ॥ २७ ॥

बभूवुः। 'तेऽपि,' "सङ्क्रन्दनाद्यैः' सङ्क्रन्दन इन्द्रः "सङ्क्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतधासेनां अजयत् साकमिन्द्रः" इतिश्रुतेः, "सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवनः" इत्यमरकोषाच्च तत्प्रमुखैः, 'भूतिकामैः,' 'यथावत्' विध्युक्त-प्रकारेण, 'अभ्यस्यन्ते' ॥२६॥

अत्र हेतुमाह, यदेतस्येति। 'यत्' यस्मात् कारणात्, ते मन्त्राः, 'एतस्य' श्रीकृष्णस्य, 'स्वरूप'भूतम् 'अर्थं' सर्व्वपुरुषार्थसाधकं, 'वाचा वेदयन्ति'। 'ते' मुनयः पञ्चपदमन्त्रस्वरूपं जिज्ञासवः, 'पप्रच्छुः'। तदु हेति। 'तत्' पञ्चपदस्वरूपम्, 'उ' अपि, 'ह' किल, ब्रह्मा 'उवाच'। किं। 'ब्रह्मसवनं' ब्रह्मणः सवनं प्रथमपरार्द्धं, वर्त्तमानस्य 'मे,' 'ध्यातः', 'स्तुतः', परमेश्वरः, 'परार्द्धान्ते' राव्यन्ते,(२) 'सः,' "गोपवेशः', 'अबुध्यत' योग-निद्रातः उत्थितः,(३) तथा 'मे,' 'पुरस्तात्,' 'आविर्बभूव,' 'पुरुषः' ॥२७॥

---

१ तदु होवाच ब्राह्मणोऽसावनवरतं मे ध्यात इति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः। अस्य तत् स्वरूपं उ सम्बोधने ह प्रसिद्धौ ब्राह्मणः ब्रह्माऽसौ पूर्व्वोक्तः किमुवाचेत्याह, अनवरतं निरन्तरं मे मया ध्यात इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ परार्द्धान्ते प्रथमपरार्द्धस्यान्ते पाद्मकल्पस्यान्ते इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः'

३ अबुध्यत मत्कर्त्तृके ध्याने सति च सावधानं प्रकटीचकार इति जीवगोस्वामि-कृतोऽर्थः।

ततः प्रणतो मयाऽनुकूलेन हृदा मह्यमष्टादशार्णं स्वरूपं सृष्टये दत्वा अन्तर्हितः पुनः सिसृक्षतो मे[१]प्रादुरभूत् । तेष्वक्षरेषु भविष्यज्जगद्रूपं प्रकाशयन् तदिह[२] ककारात्[३] आपो लकारात् पृथिवी ईतोऽग्निर्बिन्दोरिन्दुस्तत्सम्पातात्

ततः प्रणत इति । 'ततः' तदनन्तरं, 'मया,' 'अनुकूलेन' तदानुरक्तेन, 'हृदा' मनसा, 'प्रणतः' नमस्कृतः, अथ 'मह्यम्,' 'अष्टादशार्णमन्त्रं स्वस्य 'स्वरूप'भूतं सृष्ट्यर्थं 'दत्वा,' परमेश्वरः 'अन्तर्हितः' । पुनः सिसृक्षत इति । अथ 'सिसृक्षतः' सृष्टिं कर्त्तुमिच्छतः, 'मे,' पुरस्तात् गोपवेषधरः 'प्रादुरभूत्' । किं कुर्वन् 'तेषु' अष्टादशसु अक्षरेषु,'भविष्यत् जगत्', 'प्रकाशयन्'मनोगोचरं कुर्वन् । तदिहेति । 'तत्' तस्मिन् जगद्रूपे प्रदर्शिते सति, 'इह' अष्टादशाक्षरमन्त्रे, 'कात्' ककारात्, 'आपः' जलं, 'लकारात्',

---

१ पुनः सिसृक्षमाणे इति घ,चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य पुनस्ततः फलप्राप्त्यनन्तरं सिसृक्षा स्रष्टुमिच्छा इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ प्रकाशयन् तदाह आकाशादापो जलात् पृथिवी ततोऽग्निर्बिन्दोरिन्दुस्तत्सम्पात इर्क इति घ,चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य प्रकाशयन् प्रकटीकुर्वन् ब्रह्मा तत् जगत् आह ब्रवीति श्रुतेर्वचः । प्रकाशयन् तदिहेति युक्तः पाठः । तत् जगत् इह प्रकाशयन् प्रकटितवानह-मित्यर्थः । पञ्चपदानां क्रमेण सृष्टिविभागमाह आकाशादिति । आकाशादापो वायु-तेजोद्वारेति बोद्धव्यं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । ततोऽग्नि ततः पृथिव्या अग्निः इदं स्थूलाद्यभिप्रायकमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

३ कादापो लात् पृथिवी ईतोऽग्निरित्यादिपाठस्तु जीवगोस्वामिभिर्धृतः । कात् कामबीजान्तर्गतककारजपप्रभावात् आपो जाता इत्यर्थः । लात् लकारात् पृथिवी ईतः ईकारादित्यादिर्व्याख्यातो विशेषत्वाभिप्रेतश्च, टीकायां कादित्यादिपाठस्य धृत-त्वात् ।

तदर्कं इति क्लीङ्कारादस्वजम्। कृष्णायादाकाशं(१) खाद्वायु-रित्युत्तरात् सुरभिं विद्याः (२)प्रादुरकार्षं तदुत्तरात् स्त्रीपुंसादि चेदं सकलमिदं सकलमिति ॥ २८ ॥

एतस्यैव यजनेन चन्द्रध्वजो गतमोहमात्मनं वेद इत्योङ्का-

'पृथिवी' भूमिः, 'ईकारात् 'अग्निः', 'विन्दोः इन्दुः' अनुस्वारात् चन्द्रः, 'तत्सम्पातात्' तेषां कामादीनां संश्लिष्टरूपात् क्लीङ्कारात्, 'तदर्कं इतिक्लीङ्कारादस्वजम्'। 'कृष्णाय', इतिपदात्, 'आकाशम्', इतिपदार्थं 'अस्वजम्'। खाद्वायुरिति। 'खात्' चिदाकाशात्, शब्दराशिं वेदितुं गो-विन्दायेतिपदात्, 'वायुः इति,' 'अस्वजम्'। 'उत्तरात्' पदद्वयात्मकात् गोपीजनवल्लभायेतिपदात्, 'सुरभिः' कामधेनुः, 'विद्याः' चतुर्दश, इति 'प्रादुरकार्षं'(३)। 'तदुत्तरात्' स्वाहापदात्,'स्त्रीपुंसादि च' स्त्रीपुरुषक्लीवं च, 'सकलं' स्थावरजङ्गमं, 'प्रादुरकार्षम्'(४)। अभ्यासस्तु तीयोपनि-षत्समाप्त्यर्थः। 'इति'पदं पञ्चपदस्य सृष्टिसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥

नकेवलं सृष्टिसामर्थ्यद एवायं मन्त्रोऽपितु महेश्वरस्यात्मज्ञान-प्रदोऽपीत्याह, एतस्यैवेति। 'एतस्यैव' पञ्चपदस्यैव, 'यजनेन', 'चन्द्रध्वजः' नाम चन्द्रमौलिरीश्वरः,'गतमोहं,' यथा स्यात्तथा,'आत्मानं,''वेद' बुबुधे,

१ कृष्णादाकाशमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ सुरभीर्विद्या इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ उत्तरात् गोविन्दपदात् सुरभयो गावः विद्याश्च ताः प्रादुरकार्षं। सुरभिमिति पाठे सुरभिं गोजातिमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

४ तदुत्तरात् गोपीजनादिपदात् स्त्रीपुंसादिचासृजम्। क्वापि तदुत्तरादितिपाठश्च। तत्र स्वाहापदं तस्मादिदं सकलं तदुपकरणं च असृजमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

रान्तरालिकं मनुमावर्त्तयेत् सङ्कुचितोऽभ्यानयत्(१) ॥ २९ ॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं
तस्मादेनं नित्यमभ्यसेन्नित्यमभ्यसेदिति ॥ ३० ॥

तदाङ्करेकं यस्य प्रथमपदाङ्गमिर्द्वितीयपदाज्जलं तृतीया-
त्तेजः (२) चतुर्थाद्वायुरुत्तरमाद्व्योम इति वैष्णवं पञ्चव्याहृति-

'इति' कारणात्, इदानीन्तनः 'ओङ्कारान्तरालिकं' प्रणवसम्पुटितं, 'मनुम्' अष्टादशाक्षरं,'सङ्कुचितः', 'आवर्त्तयेत्'। आवर्त्तनेन अप्रत्यक्षं परमात्मानम् 'अभ्यानयत्' आनयत्, इत्यर्थः ॥ २९ ॥

परमात्मस्वरूपं विवृणोति, तद्विष्णोरिति। 'तत्' प्रसिद्धं, 'विष्णोः', 'पदं' पदनीयस्वरूपं, 'दिवि' इति विद्योतनात्मके स्वरूपे, 'सूरयः' ज्ञानिनः, 'सदा पश्यन्ति'। कीदृशं पदं, 'चक्षुः' 'इव' चष्टेति चक्षुः प्रकाशमेवेत्यर्थः। पुनः कीदृशं पदं, 'आततं' व्यापकम्। उपसंहरति, तस्मादिति। 'तस्मात्' विष्णुप्राप्तिहेतुत्वात्, 'एनं' अष्टादशाक्षरं मन्त्रं, 'नित्यमभ्यसेत्'। अभ्यासः चतुर्थोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ ततोऽयमात्मानं वेदयित्वा ओङ्कारान्तरालिकं मनुमावर्त्तयन् सङ्कुचितोऽत्यापतत्। इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। एतस्य चन्द्रध्वजो नाम कश्चिद्राजा भक्तियुक्तः वेदयित्वा ज्ञात्वा मनुं मन्त्रम् आवर्त्तयन् जप्तवान्। अत्यापतत् संसारमतिक्रम्य अपतत् आप्तवान्। अभ्यापतदिति पाठे आभिमुख्येनापतत् इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ तृतीयपदात्तेज इति च, चिह्नितपुस्तकपाठो विश्वेश्वराभिप्रेतः।

मयं मन्त्रं कृष्णावभासं कैवल्यसृत्यै सततमावर्त्तयेदिति ॥३१॥

तदत्र गाथाः । यस्य पूर्वपदाद्भूमिर्द्वितीयात्सलिलोद्भवः ।
तृतीयात्तेज उद्भूतं चतुर्थाद् गन्धवाहनः ॥ ३२ ॥
पञ्चमादम्बरोत्पत्तिस्तमेवैकं समभ्यसेत् ।
चन्द्रध्वजोऽगमद्विष्णोः परमं पदमव्ययं ॥ ३३ ॥

ततो विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।
यत्तत् पदं पञ्चपदं तदेव स वासुदेवो न यतोन्यदस्ति ॥ ३४ ॥

अयमन्त्रान्तरेण पञ्चपदेभ्यो जगत्सृष्टिं निरूपयति,तदाऊरेके इति । 'तत्' तत्र अष्टादशाक्षरे, 'एके' मुनयः, 'आहुः' । 'प्रथमपदात् भूमिः' । 'द्वितीयपदात् जलं' । 'तृतीय'पदात् 'तेजः', । 'चतुर्थपदात् 'वायुः' । 'चरमात् व्योम' । 'इति', 'वैष्णवं,''पञ्च व्याहृतयः, पञ्चपदानि, तत्'मयं,' 'मन्त्रं', 'कृष्ण'रूपप्रकाशकं 'कैवल्यस्य मोक्षस्य, 'सृत्यै' मार्गाय, 'सततं,' 'आवर्त्तयेत्' अभ्यसेत् ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ततो विशुद्धमिति । 'ततः' कारणात्, विशुद्धत्वादिगुणोपेतं 'तत्' प्रसिद्धं, 'यत्', 'पदं' पदनीयस्वरूपं, 'तत्'पदं, पदमेव पञ्चधा गुणितं पदं 'पञ्चपदं,' इति विग्रहः । 'विशुद्धं' चिज्ज्योतिः, 'विमलं' अविद्यादिमलरहितं, 'विशोकं' मनस्तापरहितं, 'अशेषाः' 'लोभादयः, तेषां, 'निरस्तः' 'सङ्गः' यस्मिन् विशुद्धादिगुणकं पदमेव । वासुदेवः, वसत्यस्मिन्निति वासुः, स चासौ देवश्चेति 'वासुदेवः' । 'यतः' वासुदेवात्, 'अन्यत्,' किञ्चित् 'नास्ति' ॥ ३४ ॥

तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपदं वृन्दावनसुर-
भूरुहतलासीनं सततं समरुद्गणोऽहं परमया स्तुत्या तोष-
यामि ॥ ३५ ॥

ओं नमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे ।
विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३६ ॥
नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे ।
कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३७ ॥
नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने ।
नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥ ३८ ॥
बर्हापीडाभिरामाय(१) रामाया(२)कुण्ठमेधसे ।

अतः पञ्चपदात्मकं वासुदेवमेवाहं स्तौमीत्याह, तमेकमिति । 'तं' विशुद्धपदात्मकम्, 'एकं' सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं, 'सच्चिदानन्द' पदात्मकस्वरूपं, 'गोविन्दं', 'पञ्चपदात्मकं 'वृन्दावने,' 'सुरभूरुहाः' कल्प-वृक्षाः, तेषां 'तले,' 'आसीनं', 'सततं' निरन्तरं, 'समरुद्गणः,' 'अहं' ब्रह्मा, 'परमया स्तुत्या तोषयामि' ॥ ३५ ॥

वासुदेवस्तुतिमाह, ओं नम इति द्वादशमन्त्रैः ॥२६॥२७॥२८॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

---

१ बर्हाणां मयूरपिच्छानाम् आपीडः मुकुटः तेनाभिरामाय स्वरूपेणापि रामाभि रामाय इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ रामाय बलदेवस्वरूपाय इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः ।

रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३९ ॥
कंसवंशविनाशाय केशिचाणूरघातिने ।
वृषभध्वजवन्द्याय पार्थसारथये नमः ॥ ४० ॥
वेणुवादनशीलाय गोपालायाहिमर्द्दिने(१) ।
कालिन्दीकूललोलाय लोलकुण्डलधारिणे(२) ॥ ४१ ॥
वल्लवीवदनाम्भोजमालिने(३) नृत्यशालिने ।
नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४२ ॥
नमः पापप्रणाशाय गोवर्द्धनधराय च ।
पूतनाजीवितान्ताय तृणावर्त्तासुहारिणे ॥ ४३ ॥
निष्कलाय(४) विमोहाय शुद्धायाशुद्धवैरिणे ।
अद्वितीयाय महते श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४४ ॥
प्रसीद परमानन्द प्रसीद परमेश्वर ।
आधिव्याधिभुजङ्गेन दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ ४५ ॥
श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर ।

---

१ अहिमर्द्दिने कालियदर्पदलनाय इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ लोलकुण्डलवल्गवे इति श्रीजीवगोस्वामिसम्मतः पाठः । लोलाभ्यां कुण्डलाभ्यां वल्गवे अतिमनोहराय इति तैर्व्याख्यातः ।

३ वल्लवीवदनाम्भोजमालिन इति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

४ निष्कलाय मायातीताय यद्वा निष्कं वक्षोभूषणं लातीति गृह्णाति इति श्रीजीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः ।

संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो ॥ ४६ ॥

केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन ।

गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधव ॥ ४७ ॥

अथैवं स्तुतिभिराराधयामि यथा यूयं(१) तथा पञ्चपदं जपन्तः श्रीकृष्णं ध्यायन्तः संसृतिं तरिष्यथेति होवाच हैरण्यः ॥४८॥

अमुं पञ्चपदं मन्त्रमावर्त्तयेत् यः स यात्यनायासतः केवलं तत् पदं तत् । अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा(२) आप्नुवन् पूर्व्वमर्षदिति ॥ ४९ ॥

अथाहं स्तुतिभिराराधयामि भगवन्तं मन्त्रप्रवर्त्तितद्रष्टारमित्याह, अथैवमिति । 'अथ' अस्मिन् तुष्टेऽपि, 'एवं' पूर्व्वोक्ताभिः, 'स्तुतिभिः,' अहं परमेश्वरं 'यथा,' 'आराधयामि', 'पञ्चपदं जपन्तः', 'यूयं,' 'तथा' तेन प्रकारेण, 'श्रीकृष्णं ध्यायन्तः,' 'संसृतिं' संसारसमुद्रं, 'तरिष्यथ,' 'इति,' हिरण्यजः ब्रह्मा, मुनीन् प्रति 'उवाच', इत्यर्थः । ४८ ।

अथ इयावती श्रुतिरस्मात् प्रत्याह । 'अमुं' वासुदेवात्मकं, 'पञ्चपदं मन्त्रम्', 'आवर्त्तयेत्', 'सः', 'अनायासतः,' 'केवलं' शुद्धं, 'तत्' वासुदेवाख्यं, 'तत्' प्रसिद्धं, 'पदं', 'याति' । उक्तं पदं मन्त्रेण विशदयति । एजनं कम्पनं स्वावस्थानप्रच्युतिः, तद्वर्जितं सर्व्वदैव एकरूपमित्यर्थः । तथा सर्व्वभूतेषु 'एकं' । मनसो जवीय इति । 'मनसः', अपि वेगवत्तरम् । 'एतत्' पदं, 'देवाः' द्योतनकारकाः चक्षुरादीन्द्रियाणि, 'न' 'आप्नुवन्' न

१ अथ हैवं स्तुतिभिराराधयामि ते यूयं तथेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ जवीयो नैनद्देवा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसयेत्तं यजेत्तं भजेदिति ओं तत् सदिति ॥ ५० ॥ पूर्व्वतापनी श्रीकृष्णोपनिषत् समाप्ता(१) ॥

प्राप्नुवन्तः। चक्षुरादिप्रवृत्तेर्मनोव्यापारपूर्व्वकत्वात् 'मनसः' अपि 'जवीयः' न तच्चक्षुरादिगम्यम् इत्यर्थः। मनसोऽपिजवीयस्त्वे हेतुमाह, पूर्व्वमर्षदिति। चणमात्रात् ब्रह्मलोकादिकं सङ्कल्पयतः मनसः अवभासकं साक्षि मनसोऽपि 'पूर्वं,' ब्रह्मलोकादिकं प्रति 'अर्षत्' प्राप्तं, व्योमवत् व्यापित्वात् इत्यर्थः। 'इति' शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ ४९ ॥

अतः सर्वोत्कृष्टत्वात् ध्यानरसनभजनान्यस्यैव कर्त्तव्यानि इत्युपसंहरति। 'तस्मात्' अविलुप्तचिदेकरसत्वात्, 'कृष्ण एव परो देवः,' 'तं', 'ध्यायेत्' चिन्तयेत्, 'तं रसयेत्' तं जपेत्, 'तं भजेत्' प्रेमपूर्वकमाराधयेत्। कीदृशम्, 'ओं तत् सत्' शब्दत्रयप्रतिपाद्यम् इत्यर्थः। 'इति' शब्दः पूर्व्वतापनीसमाप्त्यर्थः। तदुक्तं गीतायां भगवता। "ओं तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" ॥५०॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीकायां गोपीनाथस्य ध्यानरसनभजननिरूपणं नाम पूर्वतापनीयोपनिषट्टीका समाप्ता ॥

---

१ रसेत्तं भजेत्तं भजेदित्यों तत् सदिति। इति अथर्ववेदे गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत् समाप्ता। इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। तं भजेदिति द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था इति नारायणप्रणीतोऽर्थः। रसेत् कीर्त्तयेत् रसयेदिति पाठे तन्माधुर्य्यम् आस्वादयेदिति जीवगोस्वामिव्याख्या।

गोपालतापन्यां

उत्तरभागः ।

एकदा हि व्रजस्त्रियः सकामाः शर्वरीमुषित्वा सर्वेश्वरं गोपालं कृष्णमूचिरे[1] उवाच ताः कृष्णः ॥ १ ॥

अनु कस्मै ब्राह्मणाय भक्ष्यं दातव्यं भवति दुर्वाससेति ॥ २ ॥

कथं यास्यामोऽतीर्त्वा जलं यमुनाया यतः श्रेयो भवति॥३॥

पूर्वतापन्यां गोपीनाथस्य ध्यानरसनभजनैः सुनिमग्नचित्तस्य वासुदेव एव मोक्षदो नान्य इति दर्शयितुं तस्य कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुमैश्वर्यप्रख्यापिकामाख्यायिकां बोधसौकर्यार्थमारचयति, एकदाहीति । 'एकदा' एकस्मिन् काले, 'व्रजस्त्रियः' गोपिकाः, 'सकामाः,' 'शर्वरीं' रात्रीं, 'कृष्णं,' प्रति वक्ष्यमाणमर्थं 'ऊचिरे', सन्निधौ 'उषित्वा' । 'सर्वेश्वरम्', इति नृसिंहादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तं । 'गोपालम्', इति बलदेवव्यावृत्त्यर्थं । कृष्णमिति । 'कृष्णं', प्रति वक्ष्यमाणमर्थम् 'ऊचिरे', 'कृष्णः', च 'ताः', प्रति वक्ष्यमाणमर्थम् 'उवाच', इत्यर्थः ॥ १ ॥

सामान्यत आख्यायिकां सूचयित्वा विशेषतस्तां दर्शयिष्यन् आदौ स्त्रीणां वचनमाह, अनु कस्मै इति । 'अनु कस्मै ब्राह्मणाय' कं ब्राह्मणमनुलक्षीकृत्य, 'भक्ष्यं दातव्यं भवति', येन मनःस्थिताः कामाः पूर्णा भवन्तीति शेषः । कृष्णवचनमाह । 'दुर्वाससे,' दातव्यमिति शेषः । छान्दसत्वात्सन्धिः ॥ २ ॥

पुनः स्त्रीणां वाक्यं, कथमिति । 'यमुनायाः' 'जलं,' अम्भोभ्यं 'अतीत्वा' 'कथं', तं मुनिं 'यास्यामः' । 'यतः' मुनेः सकाशात्,'श्रेयो भवति' ॥ ३ ॥

---

[1] कृष्णं हि ता ऊचिरे इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य ता गोप्यः कृष्णं ऊचुरित्यर्थो नारायणदीपः ।

कृष्णेति ब्रह्मचारीत्युक्त्वा मार्गं वो दास्यति(१) यं मां स्मृत्वा अगाधा गाधा भवति यं मां स्मृत्वा अपूतः पूतो भवति यं मां स्मृत्वा अव्रती व्रती भवति यं मां स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति ॥४॥

श्रुत्वा तद्वाचं हि वै रौद्रं स्मृत्वा तद्वाक्येन तीर्त्वा तां सौर्यां(२) हि गत्वाऽऽश्रमं पुण्यतमं हि नत्वा मुनिं श्रेष्ठतमं हि वै रौद्रञ्चेति ॥५॥

अथ श्रीकृष्णवाक्यं, कृष्णेत्यादि। 'कृष्ण इति,' नाम यः सः 'ब्रह्मचारीति,' वाक्यं यमुनामध्ये 'उक्त्वा', व्रजन्तु, 'वः' युष्माकं, यमुना 'मार्गं', 'दास्यति'। कृष्णेति, छान्दसत्वात्सन्धिः।

कृष्णोक्तिमात्रेण कथं यमुना मार्गं नो दास्यति कथं चानेकाङ्गनासम्भोगशीलो ब्रह्मचारी स्यादिति शङ्काव्युदासाय स्वस्मृतिमहिमानमाह, यं मां स्मृत्वा अगाधा तलस्पर्शरहिताऽपि सर्व्वा सरित् गाधा भवति यं मां स्मृत्वा अपूतः पूतो भवति यं मां स्मृत्वाऽव्रतो व्रती भवति(३) यं मां स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति इति। स्पष्टार्थमिदं ॥ ४ ॥

श्रुत्वा तद्वाचं हीति। ताः गोप्यः 'हि' निश्चितं, 'वै' स्मर्यते, तस्य,

---

१ यदि च उत्तमानसेच्छा तद्गु नाना भवति इति घ, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः।

२ तद्वाक्येन तीर्त्वा तत् सौर्यामिति ख, ग, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः, जीवगोस्वामिसम्मतः।

३ अव्रती ब्रह्मचर्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तव्रतरहितोऽपि व्रती वीर्यव्रती भवति इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

दत्त्वा अस्मै ब्राह्मणाय क्षीरमयं घृतमयमिष्टतम(१)ष्ट वै ॥६॥

मिष्टतमं हि वै तु भुक्त्वा हित्वाऽऽशिषं प्रयोज्यान्वाज्ञां त्वदात्(२)कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्य्याम् ॥ ७॥

'वाक्यं,' 'श्रुत्वा', सामर्थ्यबोधकवाक्येन प्रोत्साहिताः, गन्तव्यतया 'रौद्रं' रुद्रांशं दुर्वाससं, 'स्मृत्वा', 'तद्वाक्येन' कृष्णो ब्रह्मचारीत्येवंरूपेण वाक्येन, 'तत्' 'सौर्यां' 'हि', 'तां' अगाधामपि गाधाभूतां सौर्यां सूर्यतनयां यमुनां, 'तीर्त्वा' 'गत्वा आश्रमं पुण्यतमं हि,' 'नत्वा,' 'मुनिं' दुर्वाससं, कीदृशं, 'श्रेष्ठतमं,' 'वै' प्रसिद्धं, 'रौद्रं' उत्तमार्थम्, 'इति'शब्दो भोजनपूर्वपरिचरणसमाप्त्यर्थः ॥ ५ ॥

'दत्त्वा', 'अस्मै,' 'ब्राह्मणाय' दुर्वाससे, 'क्षीरमयं' पायसान्नम्, 'इष्टतमं हि वै' हिततमं मिष्टतमं स्वादुतमं, 'हि वै' प्रसिद्धं, ईदृशान्नम् दत्त्वा आराधयामासुरिति शेषः ॥ ६ ॥

स तु आसां स्नेहेन 'भुक्त्वा,' उच्छिष्टमन्नं 'हित्वा' त्यक्त्वा उच्छिष्टभागिभ्यो दत्त्वा, 'आशिषं', 'प्रयोज्य' दत्त्वा, 'अनु' पश्चात्, 'आज्ञां' गमनानुज्ञां, 'अदात्'। ता ऊचुः, 'कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्यां' ॥ ७ ॥

---

१ घृतमयं मिष्टतममिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। अत्र घृतमयं घृतविकारं मिष्टतमम् अतिशयेन मिष्टं मधुरमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

२ इष्टतमः स हि वै तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वाशिषं प्रयोज्याज्ञां त्वदात्। इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। एतस्य इष्टतमः प्रियतमः दर्शनीयतमः स मुनिः हि वै तुष्टः तुष्टमनाः स्नात्वा स्नानं कृत्वा भुक्त्वा भोजनं कृत्वा आशिषं चिरजीवितादिरूपां प्रयोज्य गदित्वा आज्ञां तु गमनायादात् दत्तवानित्यर्थो नारायणप्रणीतः। मिष्टतमं स हि वै तुष्टःस्नात्वा-भुक्त्वाहित्वाशिषं प्रयोज्यान्वाज्ञां त्वदात् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। इष्टतमः स हि वै तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वा हित्वाशिषं प्रयोज्यान्वाज्ञां त्वदात् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

स होवाच मुनिः, दूर्वाशिनं[1] मां स्मृत्वा वो दास्यतीति मार्गम् ॥ ८ ॥

तासां मध्ये हि श्रेष्ठा गान्धर्वी ह्युवाच तं हि वै ताभिरेवं[2] विचार्य ॥ ९ ॥

कथं कृष्णो ब्रह्मचारी कथं दूर्वाशनो मुनिः ॥ १० ॥

तां हि मुख्यां विधाय पूर्वमनु कृत्वा तूष्णीमासुः ॥ ११ ॥

शब्दवानाकाशः ॥ १२ ॥

'स होवाच मुनिः,' 'मां', 'दूर्वाशिनं' दूर्वाभोजिनं, दूर्वैव अशनमस्यास्ति तं, निराहारं, वा, 'स्मृत्वा,' 'वः' युष्माकं, यमुना 'मार्गं', 'दास्यतीति' ॥ ८ ॥

'तासां मध्ये हि श्रेष्ठा,' 'गान्धर्वी,'(३) काचित् 'तं' 'हि वै', दुर्वाससम्। 'एवम्' 'उवाच'। किं कृत्वा, 'ताभिः' अन्याभिः स्त्रीभिः, समं, 'विचार्य' ॥ ९ ॥

किमुवाचेत्याह। 'कथं कृष्णो ब्रह्मचारी 'कथं', च 'मुनिः' 'दूर्वाशनः', एवमुवाचेति सम्बन्धः ॥ १० ॥

अन्यास्तु किं चक्रुरित्याशङ्क्याह, तां हीति। 'तां' गान्धर्वीं, 'मुख्यां विधाय' मुख्यव्यापारयन्तीं कृत्वा, 'अनु' पश्चात्, 'पूर्वं' 'कृत्वा' अग्रेसरीं विधाय, अन्याः स्त्रियः 'तूष्णीमासुः' अनुरक्तवत्यः तस्थुः ॥ ११ ॥

भूतभौतिकाद्यन्तर्यामिण आत्मनोऽक्रियत्वात्सर्वमिदं कृष्णो ब्रह्मचारीत्यादिकं युज्यत एवेत्यभिप्रेत्य भगवान्मुनिराह, शब्दवानिति ॥ १२ ॥

---

१ दूर्वाशिनमुपवासिनमिति ख.चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ गान्धर्वी ह्युवाच तं हि वै ताभिरेवमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ गन्धर्वलोकादागत्यावतीर्णा गान्धर्वी गोपी इति नारायणप्रणीतोऽर्थः।

शब्दाकाशाभ्यां भिन्नस्तस्मिन्नाकाशे तिष्ठति स ह्याकाशस्तं न वेद स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि स्पर्शवान् वायुः स्पर्श-वायुभ्यां भिन्नस्तस्मिन् वायौ तिष्ठति वायुर्न वेद तं हि स ह्या-त्माऽहं कथं भोक्ता भवामि रूपवदिदं हि तेजो रूपाग्निभ्यां भिन्नस्तस्मिन्नग्नौ तिष्ठति अग्निर्न वेद तं हि स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि रसवत्य आपो(१) रसाद् भिन्नस्तास्वप्सु तिष्ठति तं ह्यापो न विदुः स ह्यात्माऽहं(२) कथं भोक्ता भवामि गन्धवतीयं भूमिर्गन्धभूमिभ्यां भिन्नस्तस्यां भूमौ तिष्ठति भूमिर्न वेद तं हि स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥ १२ ॥

शब्दगुणयुक्तः 'आकाशः', वर्त्तते, तदुभय'भिन्नः' विलक्षणः प्रत्य-गात्मा, 'तस्मिन्' शब्दवति, 'आकाशे,' 'तिष्ठति'। स हीति। शब्द-वान् अपि 'आकाशः,' 'तम्' अन्तर्यामिणं, 'न वेद', मय्यसौ तिष्ठतीति(३)। स ह्यात्मेति। 'सः' 'हि', साक्षीभूतः, 'आत्मा,' 'अहं,' 'कथं भोक्ता भवामि'। एवं वायुतेजोजलभूमिपर्याया व्याख्येयाः ॥ १२ ॥

---

१ रसवत्य आप इति अपामप्त्वेन एकत्वेऽपि सरित्समुद्रादिभेदेनानेकत्वादाप इति बहुवचनम्। स्वभावतः केचित् शब्दा बहुवचनमत्रामेवाददते यथा दाराः सिकता इति नारायणः।

२ रसवत्य आपो रसाद्वा भिन्नस्तास्वप्सु तिष्ठति आपो न विदुस्तं हि स ह्यात्माऽह-मिति च, लिखितपुस्तकपाठः।

३ सर्वत्र तिष्ठतीति प्रथमपुरुषः आत्माभिप्रायेण, भवामीत्युत्तमपुरुषोऽहमभिप्रायेण इति नारायणः।

इदं हि मनस्तेष्वेवं हि मनुते ॥१३॥

तानिदं हि गृह्णाति(१) ॥ १४ ॥

यत्र सर्वमात्मैवाभूत् तत्र वा कुत्र मनुते क्व वा गच्छतीति स आत्मा कथं(२) भोक्ता भवामि ॥ १५ ॥

कथं तर्हि ते भोक्ताऽहं शब्दं शृणोमीत्यादिप्रत्यय इत्याशङ्क्य मनस एव तथा प्रतीतिरित्याह, इदं हि मन इति। 'तेषु' आकाशादिषु, वर्त्तमानम् 'इदं', 'हि' प्रसिद्धं, 'मनः', 'एवं हि' अहं भोक्ता इत्येवंहि, 'मनुते', चित्सन्निधानात् ॥१३॥

अत्र हेतुमाह, तानिति। 'हि' यस्मात्, 'तान्' शब्दादीन्, 'इदं' मनः एव, तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृभूतं, 'गृह्णाति' ॥ १४ ॥

एवं तर्हि तवापि लोकवदन्तःकरणावच्छिन्नत्वादहं भोक्तेत्यध्यासः स्यादित्याशङ्क्य स्वस्मिन्नध्यासनिवृत्तिं दर्शयति, यत्र सर्वमिति। 'यत्र' आत्मज्ञानदशायां, विदुषः 'सर्वं' कार्य्यकारणजातम्, अधिष्ठानतत्त्वज्ञानात् 'आत्मैव,' 'अभूत्', रजतमिव शुक्तिः, 'तत्र'च आत्मज्ञानदशायां, 'कुत्र' धर्म्मिणि, केन करणेन कः मन्ता 'मनुते,' एवं ज्ञानेन्द्रियान्तरपर्य्याया अप्यध्याहर्त्तव्याः। 'क्व','वा', दिशि,केन करणेन को वा 'गच्छति', एवं वागादिपर्य्याया अध्याहर्त्तव्याः। करणादीनामात्मभूतत्वात् ज्ञानिनः सर्व्वाध्यासनिवृत्तेर्न भोक्तृत्वाद्यध्यास इति भावः। सहीति। 'सः' कार्य्यकारणसाक्षी निवृत्ताभिमानः, 'आत्मा,' 'कथं भोक्ता भवामि' ॥१५॥

१ तानिदं गृह्णातीति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ स आत्माऽहं कथमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

अयं हि कृष्णो यो वो हि प्रेष्ठः शरीरद्वयकारणं भवति ॥१६॥

द्वौ सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोऽंशभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति अन्यो हि साक्षी भवतीति(१) ॥१७॥

वृक्षधर्मे तौ तिष्ठतः अतो भोक्ताऽभोक्तारौ (२) ॥१८॥

पूर्वो हि भोक्ता भवति तथेतरोऽभोक्ता कृष्णो भवतीति ॥ १९ ॥

अस्तु तव ज्ञानित्वादभोक्तृत्वं कृष्णोऽपि किं तथैवेत्याशङ्क्य तस्य तु सर्वाधिष्ठानभूतत्वादभोक्तृत्वमित्याह, अयं हीति । 'यो वः', 'प्रेष्ठः,' "अयं' 'कृष्णः,' 'हि' यस्मात्, 'शरीर'द्वयस्य 'कारणं' ततो न भवतीति शेषः ॥१६॥

एवमधिष्ठानत्वादभोक्तृत्वमित्युक्तम्, अथाकर्तृत्वादपि तदाह, द्वौ सुपर्णाविति । 'ब्रह्मणः' चिन्मात्रात्, 'द्वौ' 'सुपर्णौ',इव सहचरौ जीवेश्वरौ, 'भवतः' वर्त्तेते । 'तथा' भूतयोस्तयोर्मध्ये 'इतरः,' 'अंशभूतः' जीवः, 'भोक्ता,' 'भवति,' 'हि' निश्चितं, 'अन्यः' ईश्वरः, 'साक्षी' केवलमीक्षितैव, 'भवति' इत्यर्थः । 'इति'शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

तयोः सुपर्णत्वं कुत इत्याशङ्क्य वृक्षे वर्त्तमानत्वादित्याह, वृक्षधर्मे ताविति । वृक्षस्य धर्मो व्रश्चनाख्यो यस्य तस्मिन् 'वृक्षधर्मे' विनाशिनि संसाराख्ये अश्वत्थे, 'तिष्ठतः' । अत इति । 'अतः' ईश्वरानीश्वरत्वात्, तौ 'भोक्ताऽभोक्तारौ'(३) ॥ १८ ॥

एतद्विवृणोति । 'पूर्वो हि भोक्ता भवति,' 'तथा', 'इतरः', 'कृष्णः' ईश्वरः, 'इति' कारणात्, 'अभोक्ता', 'भवति' ॥ १९ ॥

---

१ साक्षी भवतीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ वृक्षधर्मे तौ तिष्ठतः अभोक्तृभोक्ताराविति ग,चिह्नितपुस्तकपाठः,नारायणाभिप्रेतः ।

३ भोक्ताभोक्तारावित्ति शब्दमिति जीवमोक्षाभिप्रायम् ।

यत्र विद्याऽविद्ये न विदामो विद्याऽविद्याभ्यां भिन्नः, विद्यामयो हि यः(१) स कथं विषयीभवतीति ॥ २० ॥

यो ह वै(२) कामेन कामान् कामयते स कामी भवति यो ह वै त्वकामेन कामान् कामयते सोऽकामी भवति ॥२१॥

जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योऽयं योऽसौ सौर्ये ति-

ईश्वरस्याभोक्तृत्वे अविद्यारहितत्वं हेतुमाह। 'यत्र' ईश्वरे,' 'विद्याऽविद्याभ्यां,' 'भिन्नः', घटादिवद् विषयः, न भवतीत्यर्थः। विद्याविषयत्वाभावे हेतुमाह, विद्यामयो हीति। 'विद्या' नाम ब्रह्माकारा अन्तःकरणवृत्तिः, तन्मयः' तत्प्रकाशकः, 'हि यः स कथं विषयी भवति'। न हि घटादिप्रकाशक आलोको घटादिविषयः ॥ २० ॥

एवमविद्यारहितत्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, अथाकामत्वादभोक्तृत्वमाह, यो हेति। 'यः','ह', 'वै' किल,'कामेन' इच्छया,'कामान्' विषयान्, 'कामयते', 'सः,' 'कामी' कामुकः, 'भवति'। 'यः' 'ह वै', ज्ञानी, 'तु,' 'अकामेन' अनिच्छया, 'कामान्', स्वीकरोति, 'सः,'तु 'अकामी,' लोके प्रसिद्धः 'भवति' ॥ २१ ॥

एवमकामित्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, अथ षडूर्मिभावविकारशून्यत्वात् स्थाणुशब्दार्थत्वादपि तदाह, जन्मेति। 'जन्मजराभ्यां,' 'भिन्नः' रहितः, इत्यनेन षडूर्मिरहितत्वं जन्माख्यप्रथमविकाररहितत्वञ्च 'स्थाणुः' सर्वदा स्थिरः, इत्यनेन किञ्चित्कालास्तित्वविपरिणामाभ्यां शून्यत्वं

---

१ विद्यामयो य इति ब. चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ यो हि वै इति ब. चिह्नितपुस्तकपाठः।

ष्ठति[1] योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गाः पालयति[2] योऽसौ गोपेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वेषु वेदेषु[3] तिष्ठति योऽसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य भूतानि[4] विदधाति स वो हि स्वामी योऽसौ भवति ॥ २२ ॥

विनाशशून्यत्वञ्चोक्तं भवति । अच्छेद्योऽयमिति अपक्षयशून्यत्वमुक्तं वेदितव्यम् । षच समवायामितिधातुबलादयं साक्षिशब्दार्थ इति स्वामिशब्देन सूचितम् । अथ गोविन्दशब्दार्थरूपत्वादप्यभोक्तृत्वमाह, योऽसौ सौर्ये तिष्ठति इति । 'योऽसौ', गोशब्दार्थभूते सूर्यमण्डले विद्यते तिष्ठति, स गोविन्दः, स एवाधुना कामधेन्वनुग्रहार्थं धेनुषु विद्यते तिष्ठतीति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोषु तिष्ठतीति । सम्प्रदायया गोशब्देन गोपाः ते च गा इन्द्रियाणि पालयन्तीति व्युत्पत्त्या, गोपेषु विद्यते तिष्ठतीति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोपेषु इति । स एव गोषु वेदेषु विद्यत इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेषु वेदेष्विति । गोभिर्वेदैर्गीयत इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वैरिति । गोषु विनाशं गच्छत्सु स्थावरजङ्गमेष्वाविष्टः सन् भूतानि विदधाति इति गोविन्दः इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेष्विति । यः ईदृशः साक्षी गोविन्दः सर्वसाक्षी, ततः असौ कथं भोक्ता इत्याशये-

---

१ सूर्ये तिष्ठति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः, एतस्य सूर्ये सूर्यमण्डले इत्यर्थः नारायणकृतः ।

२ योऽसौ गोपान् पालयति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सर्वेषु देवेषु इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः, अस्य सर्वेषु ब्रह्माद्यधिष्ठातृष्वपि देवेषु इत्यर्थो नारायणप्रणीतः ।

४ भूतेष्वाविश्य तिष्ठति भूतानि इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सा होवाच गान्धर्वी कथं वाऽस्मासु जातोऽसौ गोपालः कथं वा ज्ञातोऽसौ त्वया मुने कृष्णः को वाऽस्य मन्त्रः किं वाऽस्य स्थानं कथं वा देवक्यां जातः को वाऽस्य ज्यायान् रामो भवति कीदृशी पूजाऽस्य गोपालस्य भवति साक्षात् प्रकृतिपरो योऽयमात्मा गोपालः कथं त्ववतीर्णो भूम्यां हि वै स होवाच तां ह वै ॥२३॥

एको ह वै(१) पूर्व्वं नारायणो देवः ॥२४॥

नाह, स वै होति। 'सः' कृष्णः गोविन्दः, यत् 'वः,' 'स्वामी,' तस्मात् अभोक्तेत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं विदितवृत्तान्ता गान्धर्व्वी पृच्छतीत्याह सा हविति। 'सा' गान्धर्व्वी,(२) मुनिम् 'उवाच'। किम् इत्याग्रह्याह, कथमिति। एवंविधः कृष्णो गोविन्दः 'अस्मासु', 'गोपालः,' 'कथं वा,' 'जातः,' 'कथं वा', हे 'मुने,' 'असौ', 'कृष्णः', 'त्वया,' 'ज्ञातः,' 'कोवा,' 'अस्य मन्त्रः,' 'किंवाऽस्यस्थानं', 'कथंवा देवक्यां जातः,' 'अस्य,' 'ज्यायान्' ज्येष्ठः, 'रामः,' 'को वा' किंरूपादिः, 'भवति', इत्यर्थः। 'कीदृशी,' 'पूजा,' 'अस्य,' 'गोपालस्य,' 'भवति', 'साक्षात् प्रकृतिपरः' मायेशः, 'यः' परमात्मा, 'गोपालः', 'कथं त्ववतीर्णः,' 'भूम्यां', 'हि,' 'वै' प्रसिद्धं, 'स होवाच तां ह वै' एको हीति 'सः' मुनिः, 'ह' किल, 'वै' प्रसिद्धौ, 'तां' 'गान्धर्व्वीम्, 'उवाच' ॥ २३ ॥

प्रश्नोत्तरगर्भां कृष्णब्रह्मणः कथामवतारयितुं कृष्णस्वरूपमाह। 'एकः,' 'ह' किल, 'पूर्व्वं' सृष्टेरादौ, 'नारायणो देवः,' आसीत् इतिशेषः ॥२४॥

---

१ एको हि वै इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ गान्धर्वी राधा इति जीवगोस्वामिभिरुक्तम्।

यस्मिन् लोका ओताश्च प्रोताश्च तस्य हृत्पद्माज्जातोऽज-योनिस्तपित्वा(१) तस्मै हि वरं ददौ ॥ २५ ॥

स कामप्रश्नमेव वव्रे तं ह्यस्मै ददौ ॥ २६ ॥

स होवाचाजयोनिर्योऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भवति येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति (२) यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारात् भवन्ति कथं वाऽस्यावतारस्य ब्रह्मता भवति ॥ २७ ॥

नारायणत्वं तस्य कुत इत्यत आह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' देवे, 'लोकाः', 'ओताः', दीर्घतन्तुषु पटवत्, 'प्रोताः', तिर्य्यक्तन्तुषु पटवत्, 'तस्य हृत्पद्माज्जातोऽजयोनिः', 'तपित्वा,'(३) स्थिताय 'तस्मै' ब्रह्मणे, नारायणः 'वरं ददौ' ॥ २५ ॥

स इति । 'सः' ब्रह्मा, 'कामप्रश्नम्' इच्छया प्रश्नम्, 'एव,' वरं 'वव्रे,'(४) 'तं ह्यस्मै ददौ' ॥ २६ ॥

स हेति । लब्धवरः 'अजयोनिः', नारायणम् 'उवाच', योऽवताराणामिति । हे विश्वाश्रय तव 'अवताराणां मध्ये', 'यः', 'श्रेष्ठोऽवतारः', सः 'को भवति' । येनेति । 'येन' अवतारेण हेतुना, 'लोकास्तुष्टाः',

---

१ अजयोनिः स पिता इति च, लिखितपुस्तकपाठः, अस्य स पिता नारायण इति नारायणव्याख्या ।

२ स होवाचाजयोनिरवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भविता येन लोकाः श्रेष्ठा भवन्ति इति च, लिखितपुस्तकपाठः ।

३ तपित्वा आत्मानं प्रकाश्य इति जीवमोक्षाभिव्याख्या ।

४ कामप्रश्नं वव्रे यदहं इच्छामि तस्योत्तरं देहीति ययाचे इति जीवमोक्षाभिव्याख्या ।

स होवाच तं हि नारायणो देवः सकाम्या मेरोः शृङ्गे[1] यथा सप्त पुर्यो भवन्ति तथा निष्काम्याः सकाम्या भूगोलचक्रे सप्त पुर्यो भवन्ति तासां मध्ये साक्षात् ब्रह्म गोपालपुरी हीति ॥ २८ ॥

सकाम्या निष्काम्या देवानां सर्वेषां भूतानां भवति[2] यथा हि वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठतीति चक्रेण रक्षिता हि

'देवाल्लुब्धा भवन्ति,''यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारात् भवन्ति'। 'कथं वा', 'अस्य' श्रेष्ठस्य, 'अवतारस्य', 'ब्रह्म'स्वरूपता 'भवति' वर्त्तते ॥ २७ ॥

'स होवाच तं हि नारायणो देवः'। किम्। 'सकाम्याः' कामफलेन सहिताः, 'मेरोः शृङ्गे', 'यथा सप्त पुर्यो भवन्ति,' 'तथा', 'निष्काम्याः' मोक्षदाः, 'सकाम्याः' कामफलदाः, अधिकारितारतम्येन 'भूगोलचक्रे,' 'सप्त पुर्यः' अयोध्यामथुरादयः, 'भवन्ति','तासां' पुरीणां,'मध्ये,''गोपालपुरी' गोपालवेषस्य विष्णोराश्रयभूता पुरी, यद्वा गवां चक्रेण पालिता 'गोपालपुरी' मथुरा, 'हि' निश्चितं, 'साक्षात् ब्रह्म,'भवति, ब्रह्मप्रकाशकत्वात् ॥ २८ ॥

'सकाम्या', 'निष्काम्या', 'देवानां', 'सर्वेषां,' 'भूतानां', च यथाभजनं 'भवति,''यथा','सरसि,' 'पद्म', 'तिष्ठति', 'तथा', 'भूम्यां', गोपालपुरी

---

१ सकाम्यामृते मेरोःशृङ्गे इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ सकाम्याच भूतानां भवन्ति यथा हि वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठतीति तथा साक्षाद् ब्रह्म गोपालपुरी हि निष्काम्या सकाम्या च भूतानां भवति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

मथुरा[1] तस्माद् गोपालपुरी भवति[2] ॥ २९ ॥

वृहद् वृहद्वनं मधोर्मधुवनं तालस्तालवनं काम्यं काम्यवनं बकुलो बकुलवनं कुमुदं कुमुदवनं खदिरः खदिरवनं भद्रो भद्रवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं श्रीवनं लोहवनं[3] वृन्दाया वृन्दावनमेतैरावृता पुरी भवति ॥ ३० ॥

'तिष्ठति' 'इति' गोपालपुरीत्यस्य व्युत्पत्तिं वदन् सर्व्वसिद्धसम्पन्नां दर्शयति। 'चक्रेण रक्षिता हि मथुरा,' 'तस्माद्गोपालपुरी भवति' ॥२९॥

सा च मथुरा द्वादशवनैरावृता भवतीत्याह, वृहदिति। 'वृहत्' महद्भूतम्, इति कारणात् 'वृहद्वनम्,' एकं(१)। 'मधोः' दैत्यस्य, सम्बन्धि इतिकारणात् 'मधुवनं,' द्वितीयं(२)। 'तालः', वर्त्तत इतिकारणात् 'तालवनं,' तृतीयं (३)। 'काम्यं' कामदेवः, वर्त्तत इति 'काम्यवनं,' चतुर्थं(४)। 'बकुलः,' वर्त्तत इति[4] 'बकुलवनं,' पञ्चमं(५)। 'कुमुदं', वर्त्तत इतिकारणात् 'कुमुदवनं,' षष्ठं(६)। 'खदिरः,' वर्त्तत इति-कारणात् 'खदिरवनं,' सप्तमं(७)। 'भद्रः' वृक्षविशेषः, वर्त्तत इति-कारणात् 'भद्रवनं,'[5] अष्टमं(८)। 'भाण्डीरः' 'इति' नाम वटः, वर्त्तते

---

१ चक्रेण रक्षिता हि वै मथुरा इति च,चिह्नितपुस्तकपाठः। एतस्य चक्रेण वैष्णवेन सुदर्शनेन रक्षिता पालिता इत्यर्थो नारायणप्रणीतः।

२ तस्माद् गोपालपुरी हि भवतीति च,चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ भद्रो भद्रवनं श्रीः श्रीवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं लोलो लोलवनमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

४ बकुला श्रीहरेः पत्नी सा यत्रास्तीति चार्शआदित्वात् बकुलः, इति जीवगोस्वामि-व्याख्या।

५ भद्रो बलभद्रः खेलति यत्र इति भद्रवनमिति जीवगोस्वामी।

तत्र तेष्वेव गहनेष्वेव देवा मनुष्या गन्धर्वा नागाः किन्नरा गायन्तीति नृत्यन्तीति ॥ ३१ ॥

तत्र द्वादशादित्या एकादश रुद्रा अष्टौ वसवः सप्त मुनयो ब्रह्मा नारदश्च पञ्च विनायका वीरेश्वरो रुद्रेश्वरो अम्बिके-

इतिकारयात् 'भाण्डीरवनं,' नवमं (९)। श्रीः रमा, तस्याः, तस्मिन् साधकानां शीघ्रमाविर्भावात् तद्वनं 'श्रीवनं,'(१) दशमं(१०)। लोहः नाम कश्चिदसुरः, सः तपसा यत्र सिद्धिं प्राप्तः, तत् 'लोहवनं,' एकादशं (११)। वृन्दायाः, वनं, 'वृन्दावनं,' द्वादशं (१२) ॥ ३० ॥

तत्र तेष्वेवेति। 'तत्र' मथुरासमीपे, 'तेष्वेव' द्वादशस्वपि एवं-विधेषु प्रागुक्तप्रकारेषु, 'गहनेषु,' 'देवाः,' 'मनुष्याः,' 'गन्धर्वाः,' 'नागाः,' 'किन्नराः,' 'इति' प्रसिद्धं, 'गायन्ति,' प्रसिद्धं 'नृत्यन्तीति' ॥ ३१ ॥

'तत्र' तेषु द्वादशसु अपि वनेषु द्वादशादित्या इति। वरुणः(१) सूर्यः(२) वेदाङ्गः(३) भानुः(४) इन्द्रः(५) रविः(६) गभस्तिमान्(७) यमः (८)। हिरण्यरेताः(९) दिवाकरः(१०) मित्रः(११) विष्णुः(१२)। एकादश रुद्रा इति।

"वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च तृतीयकः।
अजैकपादहिर्बुध्नः पिनाकी च तथापरः॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च दिशां पतिः।
स्थाणुर्भग इति प्रोक्ता रुद्रा एकादशाकृताः॥

अष्टौवसव इति।

"ध्रुवो धरश्च सोमः स्यादापश्चैवानिलोऽनलः।
प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः" ॥

---

१ श्रीफलवनं श्रीवनमिति जीवगोस्वामी।

श्वरो गणेश्वरो नीलकण्ठेश्वरो विश्वेश्वरो गोपालेश्वरो भद्रेश्वरोऽन्यानि लिङ्गानि(१) चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ ३२ ॥

द्वे वने स्तः कृष्णावनं भद्रवनं तयोरन्तर्द्वादशवनानि पुण्यानि पुण्यतमानि तेष्वेव देवास्तिष्ठन्ति सिद्धाः सिद्धिं प्राप्ताः ॥ ३३ ॥

सप्त मुनय इति ।
"काश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते मुनयः स्मृताः" ॥

'ब्रह्मा,' 'नारदश्च' । 'पञ्च विनायकाः', "मोदः (१) प्रमोदः (२) आमोदः(३) सुमुखः(४) दुर्मुखः(५)तथा" इति प्रोक्ताः । वीरेश्वरः(१) चन्द्रेश्वरः(२)अम्बिकेश्वरः(३) गणेश्वरः(४) नीलकण्ठेश्वरः(५)विश्वेश्वरः(६) गोपालेश्वरः(७) भद्रेश्वरः(८) इति अष्टौ लिङ्गानि । तथा 'अन्यानि,' 'चतुर्विंशतिलिङ्गानि भवन्ति' ॥ ३२ ॥

द्वे वने इति । 'द्वेवने,' "स्तः"(२) वर्त्तेते, एकं 'कृष्णावनं' । द्वितीयं 'भद्रवनं,' । 'तयोः' द्वयोर्वनयोः, 'अन्तः' मध्ये, 'द्वादश वनानि', भवन्ति । कानिचित् 'पुण्यानि,' कानिचित् 'पुण्यतमानि,' 'तेषु', समस्तेषु, अपि 'सिद्धाः' जातिविशेषाः, 'देवाः', 'तिष्ठन्ति' । कीदृशाः सिद्धा देवाः, 'सिद्धिं प्राप्ताः' ॥ ३३ ॥

अथ हेतुं वदन्नेव श्रेष्ठावतारमाह, तत्र हीति । 'हि' यस्मात्,

---

१ एतद्वाद्यानि लिङ्गानि इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतद्वाद्यानि एतत्प्रभृतीनि इति नारायणः ।

२ द्वे वने स्त इति भिन्ने द्वादशश्च इति नारायणः ।

तत्र हि रामस्य राममूर्त्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्त्ति(१)रनिरुद्धस्यानिरुद्धमूर्त्तिः(२) कृष्णस्य कृष्णमूर्त्तिः(३) ॥ ३४ ॥

वनेष्वेवं मथुरास्वेवं द्वादशमूर्त्तयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

एकां हि रुद्रा यजन्ति द्वितीयां हि ब्रह्मा यजति तृतीयां ब्रह्मजा यजन्ति चतुर्थीं मरुतो यजन्ति पञ्चमीं विनायका यजन्ति षष्ठीं वसवो यजन्ति सप्तमीमृषयो यजन्ति अष्टमीं

'तत्र' तेषु, 'रामस्य' बलदेवस्य, 'रामाख्या' 'मूर्त्तिः' 'प्रद्युम्नस्य', 'प्रद्युम्नाख्या' 'मूर्त्तिः' 'अनिरुद्धस्य,' 'अनिरुद्धाख्या 'मूर्त्तिः,' 'कृष्णस्य,' 'कृष्णाख्या 'मूर्त्तिः,' अस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवम्प्रकाराः तेष्वेव 'वनेषु,' तथा एवम्प्रकाराः 'मथुरासु' मथुराप्रदेशेषु, 'द्वादशमूर्त्तयः'। रौद्री(१) ब्राह्मी(२) दैवी(३) मानवी(४) विघ्ननाशिनी(५) काम्या(६) आर्षी(७) गान्धर्वी(८) गौः(९) अन्तर्द्धानस्था(१०) स्वपदङ्गता(११) भूमिस्था(१२) ॥ ३५ ॥

द्वादशमूर्त्तीनां प्रत्येकमुपासकानाह। 'एकां(४) हि रुद्रा यजन्ति'। 'द्वितीयां(५) ब्रह्मा यजति'। 'तृतीयां',(६) 'ब्रह्मजाः' सनत्कुमारादयः, 'यजन्ति'।'चतुर्थीं,'(७)'मरुतः' मरुद्गणाः, 'यजन्ति'। 'पञ्चमीं(८) विना-

---

१ प्रकृष्टं द्युम्नं द्रविणं यस्मात्तादृशी प्रद्युम्नस्य मूर्त्तिः इति नारायणः।
२ न निरुद्धा अनिरुद्धा प्रत्यक्षासौ मूर्त्तिश्च इति नारायणः।
३ कृष्णा श्यामा चासौ मूर्त्तिश्च कृष्णमूर्त्तिः इति नारायणः।
४ एकां प्रथमां रामस्य मूर्त्तिं रुद्रवनस्थां रुद्रा रुद्रलोके।
५ द्वितीयां प्रद्युम्नस्य मूर्त्तिं मधुवनस्थां ब्रह्मा ब्रह्मलोके।
६ तृतीयामनिरुद्धमूर्त्तिं तालवनस्थां ब्रह्मजाः सत्यलोके।
७ चतुर्थीं कृष्णमूर्त्तिं काम्यवनस्थां मरुतो देवा देवलोके।
८ पञ्चमीं पुना राममूर्त्तिं बकुलवनस्थां विनायकाः।

गन्धर्वा यजन्ति नवमीमप्सरसो यजन्ति दशमी वै स्वन्तर्द्धाने तिष्ठति एकादशमेति स्वपदं गता द्वादशमेति भूम्यां तिष्ठति(१)॥ ३६ ॥

तां हिये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति मुक्तिं लभन्ते ।

यक्ता यजन्ति' । 'षष्ठीं(२)वसवो यजन्ति' । 'सप्तमीं(३) ऋषयो यजन्ति' । 'अष्टमीं(४) गन्धर्वा यजन्ति' । 'नवमीं(५)मप्सरसो यजन्ति' । 'दशमी(६) वै,' 'अन्तर्द्धाने तिष्ठति' गुप्ता तिष्ठति, इत्यर्थः । 'एकादशमेति,'(७) या प्रसिद्धा, सा 'स्वपदं' विष्णुपदं आकाशाख्यं, 'गता' प्राप्ता । 'द्वादशमेति,'(८) या प्रसिद्धा, सा 'भूम्यां तिष्ठति' ॥ ३६ ॥

तत्पूजकानां फलातिशयमाह, तां हीति(९) । 'तां' भूमिष्ठां मूर्त्तिं, 'ये

---

१ दशमी हि दिवोऽन्तर्द्धाने तिष्ठति एकादश्यमरीशपदं गता द्वादशी तु भूम्यां तिष्ठति इति च, लिखितपुस्तकपाठः । एतस्य दशमी मूर्त्तिर्हि निश्चितं दिवः स्वर्गो अस्यान्तर्द्धाने तिष्ठति, अमरीशपदम् अमरीशलोकः तं गता प्राप्ता, द्वादशी भूम्यां भूलोके, इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ षष्ठीं पुनः प्रद्युम्नमूर्त्तिं कुमुदवनस्थां वसवो यजन्ति ।

३ सप्तमीं पुनरनिरुद्धमूर्त्तिं खदिरवनस्थां ऋषयो यजन्ति ।

४ अष्टमीं पुनः कृष्णमूर्त्तिं भद्रवनस्थां गन्धर्वा यजन्ति ।

५ नवमीं पुनरपि भाण्डीरवनस्थां राममूर्त्तिं अप्सरसो यजन्ति ।

६ दशमी श्रीवनस्था प्रद्युम्नमूर्त्तिरन्तर्द्धाने तिष्ठतीति सा कदाऽपि न प्रकटीभवतीति तस्या उपासका अपि न सन्ति ।

७ एकादशमा एकादशी लोहवनस्था अनिरुद्धमूर्त्तिः स्वपदं द्वारकां श्वेतद्वीपं वा गता ।

८ द्वादशमा इति द्वादशी वृन्दावनस्था कृष्णमूर्त्तिर्भूम्यां प्रकटीभूय श्रीगोविन्द-गोपाल गोवर्द्धनधरगोपीनाथाद्यभिधाना भूम्यां तिष्ठति इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः ।

९ तां हि ये यजन्ति इति च, लिखितपुस्तकपाठः । तां हि तिस्रो मूर्त्तयः पुनरश्विनीपदः प्रसिद्धा देवा यजन्तीति । अथवा तां हीति द्वादशमूर्त्तीनामित्यादि, नारायणव्याख्या ।

गर्भजन्मजरामरणतापत्रयात्मकं दुःखं तरन्ति ॥ ३७ ॥

तदप्येते श्लोका भवन्ति ।

प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यां(१) सदा ब्रह्मादिसेविताम् ।

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां मुशलादिभिः ॥ ३८ ॥

यत्रासौ संस्थितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्या समाहितः ।

रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरुक्मिण्या सहितो विभुः ॥ ३९ ॥

चतुःशब्दो भवेदेको ह्योङ्कारः समुदाहृतः(२) ॥ ४० ॥

यजन्ति', 'ते,' 'मृत्यु' मविद्याकामकर्मांख्यं, 'तरन्ति' तद्विमुक्ता भवन्ति, इत्यर्थः । 'मुक्तिं लभन्ते' । 'गर्भजन्मजरामरणतापत्रयात्मकं' आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापत्रयोत्थं, 'दुःखं तरन्ति', दुःखहेतूनाम विद्यादीनां निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रसम्मतिमाह, तदपीति । 'तत्'तत्र मथुरायाः कृष्णाश्रयत्वे ब्रह्मादिसेवितत्वे च, 'एते श्लोकाः' मन्त्रा अपि, 'भवन्ति,' इत्यर्थः । प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यामिति । तां 'मथुरां पुरीं प्राप्य', देवा मनुष्या गन्धर्वादय स्तिष्ठन्तीतिशेषः । कीदृशीं, 'शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां,' तथा 'मुशलादिभिः' बलदेवाद्यायुधैः, उपलक्षितां, इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यत्रासाविति । 'त्रिभिः' बलदेवादिभिः, 'शक्त्या' रुक्मिण्या, सहितः 'कृष्णः', 'यत्र संस्थितः', तां पुरीं 'प्राप्य,' देवादयस्तिष्ठन्तीति सम्बन्धः । इदमेव विवृणोति, रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरिति ॥ ३९ ॥

तदेवं कृष्णावतारोऽवतारेषु श्रेष्ठो मथुरा चास्य स्थानमित्युक्तं भवति । कथं वै अस्य श्रेष्ठता भवतीत्यादेरुत्तरं वक्तुं प्रणवार्थत्वमाह, चतुरिति ।

---

१ प्राप्य तां मथुरां रम्यामिति ख,चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ चोङ्कारस्यांशैः कृत इति टीकासम्मतः पाठः ।

तस्माद्देवः परो रजसेति सोऽहमित्यवधार्य्यात्मानं गोपालोऽहमिति भावयेत् ॥ ४१ ॥

स मोक्षमश्नुते स ब्रह्मत्वमधिगच्छति(१)स ब्रह्मविद्भवति॥ ४२ ॥

यो गोपान् जीवान् वै आत्मत्वेनासृष्टिपर्यन्तमालाति स गोपालो भवति ओं तत् यत् सोऽहं परं ब्रह्म कृष्णात्मको

चत्वारः, शब्दाः, रामानिरुद्धादयो वाचकाः,यस्य 'चतुःशब्दः' चतुर्व्यूहः। 'एकः' ईश्वरः,'भवेत्' भवति। अत्र हेतुमाह, ह्योङ्कारस्येति। 'हि' यस्मात् कारणात्, 'ओङ्कारस्य', अकारोकारमकारार्द्धमात्ररूपैः 'अंशैः,' 'व्यस्तः', रामप्रद्युम्नानिरुद्धवाच्याभिधेयो व्यूहसमुदाय इत्यर्थः ॥ ४० ॥

यं च स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारादित्यस्योत्तरमाह,तस्मादिति। 'तस्मात्' प्रणवाभिधेयात्,'रजसः' कामकर्म्मात्मकात्, 'परः'इत्येवंविधो यः, 'देवः,' 'सोऽहमिति,''अवधार्य्य' मनसा निश्चित्य,'आत्मानं','गोपालोऽहमिति भावयेत्'। रजसेति सन्धिश्छान्दसः। आत्मस्वरूपगोपालात्माहमित्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥ ४१ ॥

विशिष्टोपास्तेः फलानि दर्शयति। 'सः' उपासकः, 'मोक्षम्' अविद्याकामकर्म्मवियोगम्,'अश्नुते', 'सः,''ब्रह्मत्वं' सर्वबृहत्त्वम्,'अधिगच्छति'। अत्र हेतुमाह, स ब्रह्मविद्भवतीति, ॥ ४२ ॥

व्युत्पत्तिपूर्वकं गोपालत्वं दर्शयति। 'गोपान्' जीवान्,'आत्मत्वेन,' 'आसृष्टिपर्य्यन्तम्,' 'आलाति' आदत्ते स्वीकरोति। पदार्थमुक्त्वा

---

१ तस्माद्देव परो रजसे मम इति सोऽहमित्यवधार्य्य गोपालोऽहमिति भावयेत् स मोक्षमश्नुते इति—पु,चिह्नितपुस्तकपाठः।

नित्यानन्दैकरूपः(१) सोऽहमोन्तद् गोपाल एव परं सत्यमबाधितं सोऽहमित्यात्मानमादाय मनसैक्यं कुर्य्यात् आत्मानं गोपालोऽहमिति भावयेदिति स एवाव्यक्तोनन्तो नित्यो गोपालः॥४३॥

मथुरायां स्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदा मे भविष्यति।
शङ्खचक्रगदापद्मवनमालावृतस्तवै ॥ ४४ ॥

वाक्यार्थमाह, स गोपालो भवतीति। गोपालत्वेन विशिष्टभावनामुक्त्वा ब्रह्मत्वेन तामाह, ओं तत् यत् सोऽहमिति। ओंतच्छब्दाभ्यां वाच्यं 'यत्', 'परं ब्रह्म,' 'सोऽहं,' इत्यवधार्य्यात्मानं इत्यनुवर्त्तनीयं, ततः 'ब्रह्मात्मको नित्यानन्दैकरूपः,' 'अहम्,' इति भावयेदितिशेषः। ब्रह्मात्मक इत्यस्यैव व्याख्यानं नित्यानन्दैकरूप इति। तथ सत्तायामिति धात्वर्थान्तशब्दस्य चानन्दार्थत्वात् ब्रह्मात्मैक्यभावनपूर्व्वकं गोपालैक्यभावनामाह,ओन्तद्गोपाल एव परं सत्यमिति। ओन्तच्छब्दवाच्यं 'परं सत्यमबाधितं,' 'ब्रह्म,' 'गोपाल एव,' 'सः' गोपालः,'अहम्,' 'इति,' 'आत्मानं,' 'मनसा,' 'आदाय' ज्ञात्वा,'ऐक्यं कुर्य्यात्'। तदेव विवृणोति, आत्मानं गोपालोऽहमिति भावयेदिति। गोपालात्मैक्यभावने हेतुमाह। 'स एवाव्यक्तोनन्तः', तं भावयेदित्यर्थः। मायायामतिव्याप्तिं वारयति, अनन्त इति। देशतोऽनन्तत्वं मायामामपीत्यत आह नित्य इति। पुरुषार्थहेतुतामाह,गोपाल इति॥ ४३ ॥

को वास्यावतारस्याश्रयो नित्यमित्याशङ्क्य नारायणो ब्रह्माणं प्रत्याह, मथुरायां स्थितिरिति। योऽहं 'शङ्खचक्रादिभिरावृतः 'तुवै' प्रसिद्धं, तस्य 'मे सर्वदा मथुरायां स्थितिर्भविष्यति,' इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

---

१ ओं तत् यत् तत् सत् तत् परं ब्रह्मात्मको नित्यानन्दैकरूप इति च,चिह्नितपुस्तक पाठः।

विश्वरूपं परं ज्योतिः(१)स्वरूपं रूपवर्जितम् ।
सदा मां संस्मरन्(२) ब्रह्मन् मत्पदं याति निश्चितं ॥ ४५ ॥
मथुरामण्डले(३)यस्तु जम्बूद्वीपे(४)स्थितोपि वा ।
योर्चयेत् प्रतिमां मां च(५) स मे प्रियतरो भुवि ॥ ४६ ॥
तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपी पूज्यस्त्वया सदा ।

विश्वरूपमिति । 'विश्वरूपं,' 'परं' उत्कृष्टं नित्यं, 'ज्योतिःस्वरूपं' स्वप्रकाशं चैतन्यात्मकं, वस्तुतः 'रूपवर्जितं', 'मां', 'सदा संस्मरन्', पुरुषः 'निश्चितं मत्पदं याति' ॥ ४५ ॥

कीदृशी पूजास्येत्यत्रोत्तरमाह, मथुरेति । 'मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे स्थितोपि वा','प्रतिमां' शिलादिमयीं,'मां च', ध्यानभावितं 'भुवि', सम्यक् 'अर्चयेत्', 'सः,' 'मे' मम, 'प्रियतरः' वल्लभः, भवति ॥ ४६ ॥

तस्यामिति । हे ब्रह्मन् 'तस्यां'(६) मथुरायां, 'अधिष्ठितः' अधिष्ठाय स्थितः, 'कृष्णरूपी', अहं 'त्वया सदा पूज्यः' । चतुर्व्यूहपूजनोपदेशम-भिप्रेत्य तत्र सम्प्रदायं दर्शयति,चतुर्धा चेति । पूज्यत्वेन अधिक्रियन्त इति

---

१ चित्स्वरूपं परं ज्योतिरिति ख,चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सदा मां संस्मरन्निति ख,चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ मथुरामध्ये इति ख,चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ जम्बूद्वीप इति तत्रापि भारतवर्षे तत्रापि सप्तपुरीषु तत्रापि मथुरायां विशेष इति बोद्धव्यमिति नारायणः ।

५ योर्चयेत् प्रतिमां प्रीत्या इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तस्यां प्रतिष्ठायामिति नारायणजीवगोस्वामिसम्मतः ।

चतुर्द्धा चाप्यधिकारभेदत्वेन(१) भजन्ति माम् ॥४७॥

युगानुवर्त्तिनो लोका यजन्तीह सुमेधसः।

गोपालं सानुजं रामरुक्मिण्या सह तत्परं ॥ ४८ ॥

गोपालोऽहमजो नित्यः प्रद्युम्नोऽहं सनातनः।

रामोऽहं अनिरुद्धोऽहमात्मानमर्च्चयेद् बुधः ॥ ४९ ॥

मयोक्तेन स्वधर्म्मेण निष्कामेन(२) विभागशः।

'अधिकाराः' अस्य रूपाणि, तेषां 'भेदत्वेन' भिन्नत्वेन, 'मां चतुर्द्धा यजन्ति' ॥ ४७ ॥

इदमेव विवृणोति। 'युगानुवर्त्तिनः सुमेधसः लोकाः', 'इह' जम्बूद्वीपे, गोपालादिकं मां 'यजन्ति'। चतुर्व्यूहं विवृणोति, गोपालमिति। अनु पश्चात् जायेते तौ, अनुजौ प्रद्युम्नानिरुद्धौ, ताभ्यां सहितं, 'सानुजं,' 'गोपालं'। कीदृशं, 'रामरुक्मिण्या सह,' वर्त्तमानं। तथा च गोपालसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धात्मकचतुर्व्यूहः शक्त्या सहित उक्तो भवति। पुनः कीदृशं, 'तत्परं' रामादिषु अनुरक्तं। यद्वा 'तत्परं' एकाग्रं यथास्यात्तथा, यजन्तीति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

अयं चतुर्व्यूह एको विष्णुरेव नतु विष्णोः पृथगित्याह, गोपालोऽहमिति। गोपालादयश्चत्वारोऽपि 'अहं' विष्णुरेव, ततः 'आत्मानं' विष्णुं मां चतुर्विधं, 'बुधः' विद्वान्, 'अर्च्चयेत्', इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मयोक्तेनेति। 'मया' मन्वादिरूपिणा, विभागशो वर्णाश्रमादिभेदप्रोक्तेन

---

१ अधिकारिभेदत्वेन इति क,ख,चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः। अधिकारिभेदत्वं भजनेऽधिकारभेदत्वेनेति श्रीजीवगोस्वामी। अधिकारिणं भिनत्तीति अधिकारिभेदं रूपं तद्भावस्तेनेति नारायणः।

२ निष्कामेन फलाभिसन्धानरहितेन इति नारायणः।

तैरयं(१) पूजनीयो वै भद्रकृष्णनिवासिभिः ॥ ५० ॥

तद्धर्मगतिहीना ये तस्यां मयि परायणाः ।

कलिना ग्रसिता ये वै तेषां तस्यामवस्थितिः ॥ ५१ ॥

यथा त्वं सह पुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैः सह ।

यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रियः ॥ ५२ ॥

स होवाचाब्जयोनिश्चतुर्भिर्देवैः कथमेको देवः स्यादेकम-

'स्वधर्मेण' वर्णाश्रमधर्मेण,'भद्रकृष्ण'वनयोः 'निवासिभिः,' 'तैः' प्रसिद्धैः वर्णाश्रमधर्मैः, 'अयं' चतुर्विधः कृष्णः, 'पूजनीयः,' इत्यर्थः ॥ ५० ॥

स्वधर्मविहीनानामपि मत्परायणानामेव मत्पुर्यामवस्थितिर्न त्वभक्तानामित्याह, तद्धर्मगतिहीना इति । 'कलिना,' 'ग्रसिताः' ग्रस्ताः सन्तः, 'तद्धर्मगतिहीनाः'(२)आश्रमाचाररहिता अपि, 'ये', तस्यां, पुर्यां, मत्परा भवन्ति, 'वै तेषां', एव 'तस्यां' पुर्यां, 'अवस्थितिः', नान्येषामित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अत्र हेतुमाह, यथेति । 'यथा','पुत्रैः' सनकादिभिः, 'सह त्वं,' 'यथा', च 'गणैः सह,' 'रुद्रः', 'यथा,' च 'श्रिया,' 'अभियुक्तः' सहितः, 'अहं', मम प्रियः, 'तथा', 'भक्तो मम प्रियः', अतस्तत्र पुरि भक्तानामेवावस्थितिरिति शेषः ॥ ५२ ॥

'सः' एवम्बोधितः, 'ह' प्रसिद्धः, 'अब्जयोनिः,' 'उवाच' । किं । 'चतुर्भिर्देवैः' गोपालरामादिभिः, 'कथमेको देवः स्यात्', अनेकेषामेकत्वं

---

१ तैरद्यमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ तद्धर्मेति भगवद्धर्मरूपा या गतिस्तया हीनाः च किन्तु मयि परायणाः समाश्रितचरणाः कलिना ग्रसिताः पापासक्ताः तेषामपि तस्यां मथुरायां मथुरामण्डलेऽवस्थितिर्भ्राजोऽधिकार इति मथुरायाः कृपाकुलेन धर्मं तीर्थतः श्रैष्ठ्यमुक्तमिति श्रीजीवगोस्वामी ।

क्षरं यद्विश्रुतमनेकाक्षरं कथं भूतं स होवाच तं हि वै पूर्व्वं हि एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तमव्यक्तमेवाक्षरं तस्मादक्षरात् महत्तत्त्वं महतो(१) वै ह्यहङ्कारस्तस्मादेवाहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यो भूतानि तैरावृतमक्षरं भवति अक्षरोऽह-

व्याहृतमित्यर्थः। 'एकमक्षरं,' 'यत्' प्रणवाख्यं,'विश्रुतं', तर्हि 'कथं', गोपालरामाद्यनेकाक्षरं' 'भूतं' जातं। स होति। एवं पृष्टः'ह' प्रसिद्धः, विष्णुः 'तं हि वै','उवाच'। एकस्यानेकात्मकत्वमुपपादयितुं तस्य जगन्मूलकारणत्वं वक्तुमाह, पूर्वं हि एकमेवाद्वितीयमित्यादि। 'पूर्वं' सृष्टेः प्राक्, 'एकं' सजातीयभेदरहितम्, 'एव'शब्दात् स्वगतभेदरहितम्,'अद्वितीयं' विजातीयभेदरहितम्, 'ब्रह्म,''आसीत्'। 'तस्मात्' ब्रह्मणः, 'अव्यक्तं' सर्व्वंकार्य्यंकारणशक्तिः,अव्यक्तम् आसीत्। अव्यक्तमेवेति। यत्'अव्यक्तं,' तत् 'अक्षरं',ब्रह्म'एव,'तच्छक्तिरूपत्वात्। 'तस्मादक्षरान्महत्तत्त्वं'। 'महतो वै ह्यहङ्कारः'। अहङ्कारवर्णलोपश्छान्दसः। 'तस्मादेवाहङ्कारात्,' 'पञ्चतन्मात्राणि' भूतसूक्ष्मापरपर्य्यायाः, 'तेभ्यः','भूतानि' पञ्चमहाभूतानि, इत्यर्थः। तैरावृतमिति। 'तैः' महदादिभिः कार्य्यंभूतैः, 'आवृतम्' व्याप्तं, 'अक्षरं,' चेति घटशरावादिभिरिव मृत्। अक्षरोऽहमिति। अव्याकृताक्षरात्मको विष्णुः 'ओङ्कारः,'च 'अहम्'। ओङ्काराक्षरब्रह्मणएैक्योपपादनाय ओङ्कारे ब्रह्मधर्म्मानाह, अजर इति। 'अजरोऽमरः' जरामरणशून्यः,'अभयः'अविद्याकामकर्म्मशून्यः,'अमृतः' आनन्दात्मकः, ओङ्कार इति शेषः। तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वात् अथ अक्षरधर्म्मानाह, ब्रह्मेति। 'अक्षरः' अव्याकृताख्यः,'अभयं हि वै ब्रह्म,' ब्रह्मशक्तिसमुदाय-

१ तस्मादक्षरात् महान् महतो वै इति ख. ग. चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

मोङ्कारोऽहमजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं हि वै स मुक्तो-ऽहमस्मि अक्षरोऽहमस्मि सत्तामात्रं(१) विश्वरूपं(२) प्रकाशं व्यापकं तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ॥ ५३ ॥

रोहिणीतनयो रामो अकाराक्षरसम्भवः ।
तैजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ॥ ५४ ॥
प्राज्ञात्मकोऽनिरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।

रूपत्वात् । अथ ब्रह्मधर्मानाह, मुक्तोऽहमिति । 'अहं', 'मुक्तः' अविद्या-स्पर्शरहितः, 'अस्मि', 'अक्षरोऽहम्' अविनाशी अहम्, 'अस्मि,' इत्यर्थः । ओङ्कारः, ब्रह्म, तत्प्रतीकत्वात् तथाक्षरमप्याहतं ब्रह्म, तच्छक्तिरूपत्वादिति विवक्षितार्थः । नन्वेवं ब्रह्मचेत् कथं चतुष्टयं सम्पन्नमित्याशङ्क्य मन्त्रमाह, 'सत्तामात्रं विश्वरूपं प्रकाशं व्यापकं तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम्,' इति स्पष्टं ॥ ५३ ॥

मायया चतुष्टयत्वं विवृणोति, रोहिणीतनय इति । अकाराक्ष-रावच्छिन्नया मायया सम्भवः आविर्भावो यस्य सः 'अकाराक्षरसम्भवः,' 'रोहिणीतनयः', 'रामः' विश्वात्मको जाग्रदवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप-इत्यर्थः । तैजसात्मक इति । उकाराक्षरावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः, 'प्रद्युम्नः', 'तैजसात्मकः' स्वप्नावस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्राज्ञात्मक इति । मकारावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः, 'अनिरुद्धः,' 'प्राज्ञात्मकः' सुषुप्त्यवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः । श्रीकृष्णस्तु अवस्था-

---

१ स मुक्तोऽहमस्मि अक्षरोऽहमस्मि अजोऽहमस्मि अक्षरोऽभयं हि सत्तामात्रमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ चिन्मात्ररूपं प्रकाशमिति क, ख. चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

अर्द्धमात्रात्मको कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥
कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृती रुक्मिणी ।
व्रजस्त्रीजनसम्भूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गतः ॥ ५६ ॥
प्रणवत्वेन प्रकृतिं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
तस्मादोङ्कारसम्भूतो गोपालो विश्वसम्भवः ॥ ५७ ॥
क्लीमोङ्कारस्यैकत्वं पठ्यते ब्रह्मवादिभिः ।

मयातीतं तुरीयं धामेत्याह, अर्द्धमात्रात्मक इति । 'अर्द्धमात्रा' विशेषतोऽनुच्चार्या, "अर्द्धमात्रा स्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः" इतिस्मृतेः । तदात्मकः' तत्प्रकाशकः, 'कृष्णः,' 'यस्मिन्' सदानन्दात्मके कृष्णे, 'विश्वं,' 'प्रतिष्ठितं' अध्यस्तम् ॥ ५५ ॥

बिन्दुप्रतिपाद्या रुक्मिणी मूलप्रकृतिरूपेत्याह, कृष्णात्मिकेति । कृष्णशक्तिरूपत्वात् शक्तिशक्तिमतोश्चाभेदात् कृष्णस्वरूपा ,'जगत्कर्त्री,' 'मूलप्रकृतिः,' ज्ञातव्या, इति शेषः । कीदृशी रुक्मिणीत्याह, व्रजस्त्रीजनसम्भूतेति । 'व्रजस्त्रीजने', 'सम्भूताः' प्रसिद्धाः, याः 'श्रुतयः, ताभ्यः, प्रसिद्धः यो 'ब्रह्मसङ्गः,' तस्मात् हेतोः ॥ ५६ ॥

'प्रणवत्वं' प्रकृष्टस्तुतित्वं असत्यत्वादिगुणारोपहेतुत्वं, तेन हेतुना 'ब्रह्मवादिनः,' यद्वा विश्वतैजसादिरूपेण चतुर्द्धा संस्थितम् इत्यर्थः । तस्याः 'प्रकृति'त्वं 'वदन्ति' । 'तस्मात्'ब्रह्मस्वरूपत्वात्,'ओङ्कारेण 'सम्भूतः' प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वात् प्रादुर्भूतः,'गोपालः,''विश्वसंस्थित इत्यर्थः ॥५७॥

क्लीमोङ्कारस्यैकत्वमिति । 'क्लीमोङ्कारयोः'ऐक्यत्वं',ब्रह्मवादिनः वदन्ति । अतः तत् 'पठ्यते', बीजाद्यः समन्त्र इत्यर्थः । उक्तगोपालभजनं मथुरायामतिशयेन झटिति मोक्षप्रदमित्याह, मथुरायामिति । 'मथुरायां

मथुरायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्षमश्नुते ॥ ५८ ॥

अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थितम् ।

दिव्यध्वजातपत्रैस्तु(१) चिह्नितं चरणद्वयं ॥ ५९ ॥

श्रीवत्सलाञ्छनं हृत्स्थं कौस्तुभं प्रभया युतम् ।

चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् ॥ ६० ॥

सुकेयूरान्वितं बाहुं कण्ठं मालासुशोभितम् ।

द्युमत्किरीटं वलयं(२) स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ६१ ॥

मां ध्यायन्,' बिम्बाकारेण संस्थितः, किं पुनर्वक्तव्यं, चतुर्द्धा संस्थितः, 'विशेषेण' शीघ्रम्, 'मोक्षं,' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

मां ध्यायन् इत्यनेन सूचितं ध्यानं विशदयति, अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थितं दिव्यध्वजातपत्रैस्तु चिह्नितं चरणद्वयमिति । 'अष्टपत्रविकसित'हृदयकमले 'संस्थितं,' मां नित्यं ध्यायेदित्यर्थे, तेन सम्बन्धः । तत्रादौ 'दिव्यध्वजातपत्रैः,' 'चिह्नितं,' 'चरणद्वयं,' ध्यायेत् ॥ ५९ ॥

'हृत्स्थं,' 'श्रीवत्सलाञ्छनं,' 'प्रभया युतं,' च 'कौस्तुभं,' ध्यायेत् । 'चतुर्भुजं' चतुर्भिर्गुणितं भुजं, 'शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्मान्वितं,' ध्यायेत् । शार्ङ्गपद्मयोरेककरे स्थितिरिति बोध्यम् । तेन करचतुष्टये पञ्चधारण-मुपपन्नम् ॥ ६० ॥

'बाहुं,' च 'सुकेयूरैः' अङ्गदैः, 'अन्वितं,' ध्यायेत् । बाहुमित्येक-वचनं जात्यभिप्रायेण । तथा 'कण्ठं,' 'मालासुशोभितं,' ध्यायेत् ।

---

१ शङ्खाम्बुजातपत्रैस्तु इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ द्युमत्किरीटमभयमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाभयप्रदम्।
ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वा॥ ६२॥
मथ्यते तु जगत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा।
तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यते॥ ६३॥
अष्टदिक्पालिभिर्भूमिः पद्मं विकसितं जगत्।
संसारार्णवं सञ्जातं(१) सेवितं मम मानसे॥ ६४॥

तथा 'द्युमन्' दीप्तिमान्, 'किरीटः' मुकुटः, तं, स्मरेत्। तथा 'स्फुरन्ती 'मकराकारे 'कुण्डले,' तयोर्द्वयमित्यर्थः॥ ६१॥

'हिरण्मयं'(२)देदीप्यमानं विष्णुं,तथा 'सौम्यतनुं' प्रसन्नमधुराकृतिं, 'स्वभक्ताय' स्वभक्तेभ्यः, 'अभयप्रदं' मोक्षदम्, इत्यर्थः। अथवा द्विभुजं ध्यायेदित्याह, वेणुशृङ्गधरं तु वेति॥ ६२॥

अथ मथुराशब्दार्थमाह। 'मथ्यते,' 'सर्वं,' 'जगत्,' अनेनेति मथं, ब्रह्मज्ञानं, गोपालस्वरूपस्य, 'ब्रह्मज्ञानेन,' मदनगोपालस्वरूपेण वा इति सम्बन्धः। 'यत्' अधिष्ठानं, हि सम्यक् ज्ञानं जगद्भ्रमं, निवर्त्तयति,'तत्सारभूतं,' 'यस्यां,' 'सा,' 'मथुरा'पुरीत्यर्थः॥ ६३॥

हृदयस्थितं विकसितमष्टपत्रं पद्मं व्याकरोति, अष्टदिक्पालिभिरिति। 'अष्टदिक्पालैरेव पत्रैः 'सेवितं,' 'पद्मं,' 'मम,' 'मानसे' अन्तःकरणे, 'विकसितं,' सत्, 'भूमिः', एव 'जगत्' जगदाश्रयं, 'संसारार्णवं,' 'सञ्जातं' उत्पन्नमित्यर्थः॥ ६४॥

---

१ संसारवारिसञ्जातमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ हिरण्मयं तप्तहाटकसन्निभमिति नारायणः।

चन्द्रसूर्यत्विषो दिव्यध्वजा मेरुर्हिरण्मयः[१]
आतपत्रं ब्रह्मलोकमधोर्ध्वं चरणं स्मृतम्॥ ६५॥
श्रीवत्सञ्च स्वरूपञ्च वर्त्तते लाञ्छनैः सह।
श्रीवत्सलाञ्छनं तस्मात्कथ्यते ब्रह्मवादिभिः॥ ६६॥

दिव्यध्वजातपत्रैश्चिह्नितं चरणद्वयं व्याकरोति, चन्द्रसूर्यत्विष इति। 'चन्द्रसूर्यत्विषः', एव 'दिव्याः,' 'ध्वजाः,'। मेरुरिति। 'मेरुः' पर्वतः, स एव 'हिरण्मयः' ध्वजदण्डः। आतपत्रमिति। 'ब्रह्मलोकः,' एव, 'आतपत्रं,' दण्डस्थानीयमेरूपरि वर्त्तमानत्वात्। अधोर्ध्वमिति। ब्रह्माण्डस्य 'अधः,' 'ऊर्द्ध्वं,' 'चरणं' चरणद्वयं, 'स्मृतम्,' इत्यर्थः। अधोर्ध्वमिति सन्धिः, चरणमिति क्लीवत्वञ्च छान्दसम्॥ ६५॥

श्रीवत्सलाञ्छनशब्दार्थमाह। 'ब्रह्मवादिभिः,' 'तस्मात्' हेतोः, 'श्रीवत्सलाञ्छनं,'[२]'कथ्यते',यस्मात् 'लाञ्छनैः,'सहितं 'श्रीवत्सं' श्रीवक्षभं, 'स्वरूपम्,' एव परमेश्वरस्य 'वर्त्तते,' इत्यर्थः[३]। आहिताग्न्यादित्वात् श्रीवत्सशब्दस्य पूर्वनिपातः॥ ६६॥

---

१ चन्द्रसूर्याम्बरौचित्या ध्वजमेरुर्हिरण्मय इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। एतच्च, ननु विष्णोः सर्वेश्वरस्य निकेतने सपताकेन ध्वजेन भाव्यमत आह, चन्द्रेति। ध्वजमेरुर्हिरण्मय इति ध्वजदण्डस्थानीयो हिरण्मयो मेरुः। कस्मादिदं निश्चितमत आह, चन्द्रसूर्याम्बरौचित्येति। चन्द्रसूर्यलक्षणं यदम्बरं शुभ्रवस्त्रं पताकास्थानीयं तस्य औचित्या उचितस्य भाव औचिती तया ध्वजपटस्थानीयसूर्येन्दुदर्शनान्मेरोः सुवर्णध्वजदण्डता अनुमीयते इति शेषः अयमर्थः नारायणप्रणीतः। चन्द्रसूर्याचिंषो दिव्या ध्वजा मेरुर्हिरण्मय इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ श्रीवत्सलाञ्छनं शुक्लो वर्णः स्वस्थो भृगुचरणस्पर्शनिर्म्मित इति नारायणः।

३ लाञ्छनैर्दक्षिणावर्त्तरोमभिः कुण्डलीकृतैर्लक्षणविशेषैः सह वर्त्तते तस्माद्धेतोः श्रीवत्सलक्षण इति जीवगोस्वामी।

येन सूर्याग्निवाक्चन्द्रं तेजसा स्वस्वरूपिणा ।
वर्त्तते कौस्तुभाख्यं हि मणिं(१) वदन्तीशमानिनः ॥६७॥
सत्त्वं रजस्तम इति अहङ्कारश्चतुर्भुजः ।
पञ्चभूतात्मकं शङ्खं करे रजसि संस्थितम्(२) ॥ ६८ ॥
बालस्वरूपमत्यन्तं(३) मनश्चक्रं निगद्यते ।
आद्या माया भवेच्छार्ङ्गं पद्मं विश्वं करे स्थितम् ॥ ६९ ॥

कौस्तुभशब्दार्थमाह, येन सूर्याग्निवागिति । कः, अर्कः, अः, वाक्, औः, चन्द्राग्नी, इत्यस्य एकस्य एकदेशसाम्यात् अकारस्तु वर्णसाम्यात् वाक्, एतत्सर्वं स्तोभति परतन्त्रतया 'येन,' 'स्वस्वरूपिणा,' 'तेजसा,' प्र'वर्त्तते,' तं चित्स्वरूपमेव 'ईशमानिनः' ईश्वराराधकाः, 'कौस्तुभाख्यं,' 'मणिं वदन्ति' ॥ ६७ ॥

चतुर्गुणितं भुजं विवृणोति, सत्त्वं रजस्तम इति अहङ्कारश्चतुर्भुज इति । गुणत्रयम् 'अहङ्कारः,'च इति 'चतुर्भुजः,' इत्यर्थः । गुणक्रमेण सत्त्वस्यादौ निर्द्दिष्टत्वेऽपि आयुधक्रममनुरुध्यादौ रजःकरस्थितं शङ्खं विवृणोति, पञ्चभूतात्मकमिति । 'पञ्चभूतात्मकं शङ्खं,' रजोगुणरूपे 'करे,''संस्थितं,' बुधा विदुः । रजोगुणजन्यक्रियोत्पादत्वादित्यर्थः ॥६८॥

बालस्वरूपमिति । 'अत्यन्तं', यः 'बालः,' तद्वदस्थिरं 'मनः', एव सत्त्वाख्ये करे स्थितं 'चक्रं निगद्यते', इति । 'आद्या' जगन्मूलकारणं, 'माया,' सा एव 'शार्ङ्गं,' विश्वाख्यं 'पद्मं,' च तमोगुणलक्षणे 'करे', 'स्थितं,' 'निगद्यते,' तमोगुणायत्तस्थितिकत्वात् ॥ ६९ ॥

---

१ कौस्तुभाख्यं मणिमिति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।
२ पञ्चभूतात्मकः शङ्खः परोरजसि संस्थित इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
३ बालस्वरूपमत्यन्तमिति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

आद्या विद्या गदा वेद्या सर्वदा मे करे स्थिता।
धर्मार्थकामकेयूरैर्दिव्यैर्दिव्यमहेरितैः(१) ॥ ७० ॥
कण्ठन्तु निर्गुणं प्रोक्तं माल्यते आद्ययाऽजया।
माला निगद्यते ब्रह्मंस्तव पुत्रैस्तु मानसैः ॥ ७१ ॥
कूटस्थं सत्स्वरूपञ्च किरीटं प्रवदन्ति मां।
क्षरोत्तमं प्रस्फुरन्तं(२) कुण्डलं युगलं स्मृतं ॥ ७२ ॥

आद्या विद्येति। 'आत्' प्रसन्नात् विष्णोः,भक्तानां हृदि, संसार-निरसनायाविर्भवतीति प्रसिद्धा 'या' 'आद्या विद्या' ब्रह्माहमस्मीति विद्या, सैव 'गदा,' 'वेद्या', 'सर्व्वदा,' 'मे' मम, 'करे' अन्तर्बाराख्ये, 'स्थिता', अहंत्वनिरूपत्वात्। केयूरैरन्वितं बाहुं विवृणोति, धर्मार्थकामेति। पुरुषार्थत्रयलक्षणैः 'केयूरैः,' अन्वितम् इत्यर्थः। कीदृशैः केयूरैः, 'दिव्यमह्याम् 'ईरितैः' प्रवर्त्तितैः ॥ ७० ॥

कण्ठमालासुग्रीभितामिति व्याकरोति, कण्ठन्त्विति। 'प्रोक्तं' प्रागुक्तं, 'कण्ठं,' 'निर्गुणं' ब्रह्म, जानीयात् इति शेषः। तत् ब्रह्म, 'आद्यया', 'अजया', मायया, 'माल्यते' प्रपञ्चाभरणेन भूष्यते, अतो हेतोः 'तव', 'मानसैः पुत्रैः' सनकादिभिः, 'तु,' आद्या माया 'माला निगद्यते,' इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

द्युमत्किरीटमिति व्याकरोति। बुधाः 'कूटस्थं सत्स्वरूपं,' 'मां,' 'किरीटं प्रवदन्ति,' सर्व्वश्रेष्ठत्वादिति शेषः। स्फुरन्मकरकुण्डल-मिति व्याकरोति, क्षरोत्तममिति। 'क्षरः' सर्व्वाणि भूतानि स्थिर-

१ दिव्यैर्नित्यमवारितैरिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः। नित्यं सर्व्वदा अवारितैः अप्रतिहतैरिति नारायणः।

२ प्रवदन्ति मे। अक्षरोत्तम प्रस्फुरितमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

ध्यायेन्मम प्रियो नित्यं स मोक्षमधिगच्छति ।

स मुक्तो भवति तस्मै आत्मानं ददामि(१) वै ॥ ७३ ॥

एतत्सर्व्वं भविष्यद् वै मया प्रोक्तं विधे तव ।

स्वरूपं द्विविधञ्चैव सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥ ७४ ॥

स होवाचाब्जयोनिः व्यक्तानां मूर्त्तीनां प्रोक्तानां कथं त्वा-

भरणानि, 'उत्तमः' जीवस्य, एतत् 'युगलं' द्वयं,'स्मृतं' प्रसिद्धं, 'कुण्डलं', प्रवदन्ति इति सम्बन्धः ॥ ७२ ॥

कुण्डलान्तर्व्विभिन्नस्वरूपध्यानफलमाह, ध्यायेदिति। यः कुण्डलान्तर्व्विभिन्नं मां 'ध्यायेत्', 'स मोक्षमधिगच्छति' । मोक्षस्तु सर्व्वानर्थनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिश्चेति व्याकरोति। स मुक्तो भवति तस्मै-आत्मानं ददामीति द्वितीयपादः छान्दसत्वात् समाक्षरः । 'सः' उक्तो ध्याता, अविद्याकामकर्म्मभ्यो वि'मुक्तो भवति', अहं 'तस्मै,' 'आत्मानं' सदानन्दरूपं, 'ददामि,' इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

उक्तं ध्यानमुपसंहरति, एतत्सर्व्वमिति(२)। स्पष्टं ॥ ७४ ॥

स होवाचेति। प्रागुक्तमूर्त्तीनामाभरणयजनविधिं जिज्ञासुः'सः''ह', 'अब्जयोनिः', इति 'उवाच,'इत्यर्थः। व्यक्तानां मूर्त्तीनामिति। प्रागुक्तद्वादशमूर्त्तिषु 'व्यक्तानां मूर्त्तीनां,' 'तु,''कथम्,' 'आभरणानि भवन्ति' ।

१ आत्मानं च ददामीति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ एतत् सर्व्वमिति । हे विधे ब्रह्मन् एतत् भविष्यत् मया तव प्रोक्तं द्विविधञ्चैव स्वरूपं सगुणं निर्गुणञ्च सकाश्यामासे मेरोः पृष्ठे इत्यादिना, सगुणमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीदित्यादिना च निर्गुणञ्च स्वरूपं कथितमिति नारायणः । सगुणं विराट्स्वरूपं निर्गुणं प्राकृतगुणातीतमिति श्रीवगोस्वामी ।

भरणानि भवन्ति(१) कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा यजति ब्रह्मजा यजन्ति विनायका(२) यजन्ति द्वादशादित्या यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो यजन्ति गन्धर्व्वा यजन्ति स्वपदानुगाऽन्तर्द्धाने तिष्ठतिका कां मनुष्या यजन्ति(३) ॥७५॥

स होवाच तं हि वै नारायणो देव आद्या अव्यक्ता द्वादश-मूर्त्तयः सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु देवेषु सर्व्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्ति ॥७६॥

'कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा यजति ब्रह्मजा यजन्ति विनायका यजन्ति द्वादशादित्या यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो यजन्ति गन्धर्व्वा यजन्ति,' इति स्पष्टं । 'कथं' 'यजन्ति' कां च यजन्ति, इत्यर्थः । 'स्वपदानुगा,' च, का 'अन्तर्द्धाने,' च, 'का,' तिष्ठति इति प्रश्नार्थः । कां मनुष्या इति । 'यजन्ति,' 'कां' मूर्त्तिं, 'मनुष्याः,' कथं च इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

स होवाचेति । 'सः' एव ब्रह्मणा पृष्टः, 'नारायणः देवः,' 'तं' ब्रह्माणं, निश्चितम् उत्तरम् 'उवाच,' इत्यर्थः । अथाव्यक्तमूर्त्तीनां कथ-माभरणानि भवन्ति, इत्येकः प्रश्नः । कथं देवा यजन्ति, इतिद्वितीयः । कां मूर्त्तिं के यजन्ति, इति तृतीयः प्रश्नो वाशब्दादभिमतः । तत्र आद्यप्रश्ने मूर्त्तीनामव्यक्तत्वात्नाभरणानि वक्तव्यानि, इत्युत्तरमभिप्रेत्याह,

---

१ कथं वावधारणा भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । कथं वा केन प्रकारेण अवधारणा निश्चय इति नारायणः ।

२ ब्रह्मजा यजन्ति मरुतो यजन्ति विनायका इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ स्वपदानुगाऽन्तर्द्धाने तिष्ठति का कथं मनुष्या यजन्ति इति क. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी देवेषु दैवी मानवेषु मानवी(१)
विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिर्गन्धर्व्वेषु गान्धर्वा
अप्सरःस्वेवं गौर्वसुष्वेवं काम्या अन्तर्द्धाने प्रकाशिनी(२)॥७७॥
आविर्भावाऽतिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसी राजसी

आद्या अव्यक्ता द्वादशमूर्त्तयः सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्तीति। 'आद्याः' अनादयः, इत्यर्थः। शेषं स्पष्टम्॥ ७६॥

कां मूर्त्तिं के यजन्ति इति तृतीयप्रश्नस्योत्तरं सञ्ज्ञाकीर्त्तनेन वदन्नेव सर्वेषु देवेषु तिष्ठन्ति, इत्येतद्दिदृशोति, रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी देवेषु दैवी मानवेषु मानवी विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिः गन्धर्वेषु गान्धर्वी अप्सरःस्वेवं गौर्वसुष्वेवं काम्या अन्तर्द्धाने प्रकाशिनी आविर्भावातिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसी राजसी सात्विकीति। 'रुद्रेषु', देवेषु, 'रौद्री' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति, इति ब्रुवता रौद्रीं मूर्त्तिं रुद्रा यजन्ति, इति द्वितीयप्रश्नस्य उत्तरमुक्तं भवति। 'एव', 'ब्रह्मणि' ब्रह्मलोके, 'ब्राह्मी' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति इत्यर्थः। अत्रापि ब्राह्मीनाम्नीं मूर्त्तिं ब्रह्मा यजतीति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति। एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम्। अन्तर्द्धाने च का मूर्त्तिस्तिष्ठतीत्यस्योत्तरमाह, अन्तर्द्धान इति। 'प्रकाशिनी' नाम्नी मूर्त्तिः, 'अन्तर्द्धाने' तिरोधाने, तिष्ठति, प्रकाशपूर्वकत्वात्तिरोधानस्येत्यर्थः(३)॥ ७७॥

---

१ मनुष्येषु मानुषी इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ अन्तर्द्धाने प्रकाशते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ अन्तर्द्धाने या तिष्ठति साऽप्रकाशिनी तस्या उपासकाभावात् सा आविर्भावरहितेत्यर्थः इति श्रीजीवगोस्वामी।

सात्त्विकी मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठति ॥ ७८ ॥

ओं प्राणात्मने ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै प्राणात्मने नमो नमः ॥ ७९ ॥

ओं श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ओं तत् सद्(१)भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८० ॥

ओं अपानात्मने ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै अपानात्मने वै नमो नमः ॥ ८१ ॥

ओं कृष्णाय रामाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८२ ॥

का स्वपदानुगा इत्यस्योत्तरमाह। आविर्भावो विद्यते यस्याः सा आविर्भावा, न विद्यते तिरोभावो यस्याः सा अतिरोभावा, आविर्भावा चासौ अतिरोभावा च 'आविर्भावातिरोभावा' एतन्नाम्नी मूर्त्तिः, 'स्वपदे' कैलाससत्यलोकवैकुण्ठलोकाख्ये,'तिष्ठति',इत्यर्थः(२)। तस्यास्त्रै-विध्यमाह, तामसी राजसी सात्त्विकीति। मानुषी कुत्र तिष्ठति इत्य-स्योत्तरमाह, मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे भक्ति-योगे तिष्ठतीति। 'विज्ञानघनानन्दघननाम्नी 'मानुषी' मनुष्या प्रसिद्धा मूर्त्तिः, 'सच्चिदानन्दैकरसः' यः 'भक्तियोगः,' तत्र तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

१ गोपीजनवल्लभाय स्वाहेत्यनं ओं तत्सदिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ या स्वपदे वैकुण्ठादौ तिष्ठति सा आविर्भावा आविर्भाववती तिरोभावा तिरो भाववती चेति जीवगोस्वामी।

ओं व्यानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै व्यानात्मने वै नमो नमः ॥ ८३ ॥

ओं श्रीकृष्णाय रामाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८४ ॥

ओं उदानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै उदानात्मने नमो नमः ॥ ८५ ॥

ओं कृष्णाय देवकीनन्दनाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८६ ॥

ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै[१] नमो नमः ॥ ८७ ॥

ओं गोपालाय अनिरुद्धाय निजस्वरूपाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८८ ॥

ओं योऽसौ प्रधानात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः[२] ॥ ८९ ॥

ओं योऽसाविन्द्रियात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः[३] ॥ ९० ॥

---

१ ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै समानात्मने नमो नम इति वा, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ तस्मै वै प्रधानात्मने नमो नम इति वा, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ तस्मै वै इन्द्रियात्मने नमो नम इति वा, चिह्नितपुस्तकपाठः।

ओं योऽसौ भूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः[1] ॥ ९१ ॥

ओं योऽसावुत्तमपुरुषो गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः [2] ॥ ९२ ॥

ओं योऽसौ परब्रह्म गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः [3] ॥ ९३ ॥

ओं योऽसौ सर्वभूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः [4] ॥ ९४ ॥

ओं योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः[5] ॥ ९५ ॥

१ तस्मै वै भूतात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

२ तस्मै उत्तमपुरुषात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

३ तस्मै वै परब्रह्मात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

४ तस्मै वै सर्वभूतात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः।

५ तस्मै वै तुर्य्यात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः। ओं ठां प्राणात्मने ठां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै प्राणात्मने नमो नमः।

ओं ठां कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ठां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो-नमः।

ओं ठामपानात्मने ठां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै अपानात्मने नमो नमः।

यमाय नमः । निर्ऋतये नमः । वरुणाय नमः । वायवे नमः(१) । कुवेराय नमः । ईशानाय नमः । ब्रह्मणे नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ ९७ ॥

दत्त्वा स्तुतिं पुण्यतमां ब्रह्मणे स्वस्वरूपिणे ।
कर्त्तृत्वं सर्वभूतानामन्तर्द्धाने बभूव सः ॥ ९८ ॥
ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्यो(२) नारदाय तथा श्रुतम्(३) ।

न्तस्यैव मन्त्रत्वं बोध्यम् । कथं द्वादशादित्या यजन्तीत्यस्योत्तरमाह, सूर्याय नम इति । सूते सर्वप्रपञ्चमिति 'सूर्यः' ज्योतिःस्वरूपः परमात्मा, इत्यर्थः अनेन मन्त्रेणादित्या यजन्तीत्यर्थः । कथं देवा यजन्तीत्यस्योत्तरमाह । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः । निर्ऋतये नमः । वरुणाय नमः । वायवे नमः । कुवेराय नमः । ईशानाय नमः । ब्रह्मणे नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति । 'सर्वेभ्यः' वसुगन्धर्वाप्सरःकिन्नरप्रभृतिभ्यः, 'नमः,' इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदेवं ब्रह्मसंवादेन गान्धर्वीप्रश्नोत्तरं निरूप्याथ कण्ठतो मुनि-गान्धर्वीप्रश्नोत्तरमवतारयति, दत्वा स्तुतिमिति । 'सः' विष्णुः, 'स्वस्वरूपिणे' स्वमूर्त्तये, 'ब्रह्मणे', 'पुण्यतमां,' प्रागुक्तां 'स्तुतिं', (४) 'दत्वा,' तथा सर्वलोकानां 'कर्त्तृत्वं' कर्त्तृसामर्थ्यं, 'ब्रह्मणे,' दत्वा, 'अन्तर्द्धाने बभूव' अदृश्यो बभूव ॥ ४६ ॥

१ भवते नम इति ख. ग, घ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः ।
२ ब्रह्मणो ब्रह्मपुत्रेभ्य इति श्रीबगोस्वामिसम्मतः पाठः ।
३ नारदाय श्रुतं यथेति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः ।
४ स्तुतिं मष्टादशमन्त्रात्मिकामिति मारादय. । श्रुतिमिति श्रीबगोस्वामिसम्मत. पाठ. ।

तथा प्रोक्तन्तु गान्धर्वि गच्छध्वं(१) स्वालयान्तिकम् ॥ ९९॥

इत्याथर्वणोपनिषत्सु गोपालतापन्युत्तरभागः समाप्तः ॥

मया वेदतत्सम्प्रदायतो यथा श्रुतं युष्मान् प्रति तथा प्रोक्तमित्याह, ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्य इति । हे 'गान्धर्वि,'मया इदं'ब्रह्मपुत्रेभ्यः','नारदात् यथा श्रुतं,' 'तथा', मया युष्मान् प्रति'प्रोक्तं ।' हे 'गान्धर्वि', सर्वा यूयं 'स्वालया-न्तिकं' स्वाश्रमप्रदेशं प्रति,'गच्छध्व'' । आद्यं ब्रह्मणे इति पदं, पूर्वश्लोके योजितं । नारदाय इत्यत्र पञ्चम्याः सुपांसुलुगिति सूत्रेण डादेशः । आद्यं तथा इति पदं, यथा, इत्यर्थे ॥ ९९ ॥

भवसन्तापसन्तानघातनी तापनी श्रुतिः । तदर्थबोधिनी टीका जनार्द्दनविनिर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीकायामुत्तरतापनी-टीका समाप्ता ॥

---

१ गच्छ त्वमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।